

БІБЛІОТЕКА
НОВОГО ТОВ. ІМ. ШЕВЧЕНКА.

369
11903

З БІБЛІОТЕКИ
НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА
імені
ШЕВЧЕНКА
у Львові.

№ **11903**

96

10

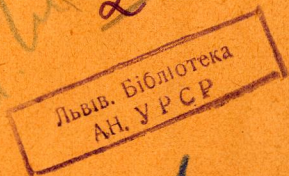
11903

ОГЛЯД УКРАЇНСЬКОГО ЯЗИКОЗНАВСТВА.

НАПИСАВ

ІВАН ОГІЄНКО.

*Відбитка з Записок Наукового Товариства імени Шевченка
у Львові.*

24.369

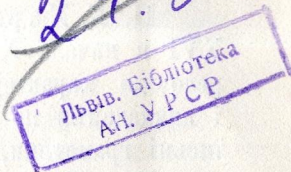
У ЛЬВОВІ, 1907.

Накладом Наукового Товариства ім. Шевченка.

З друкарні Наукового Товариства ім. Шевченка
під зарядом К. Беднарекого.

Рад. Инд- 4/III-58

W 141.4,0

Огляд українського языкознавства.

Написав Іван Огієнко.

Року 1904 появилася велика праця професора С. К. Буліча: „Очерки історії языкознання въ Россіи“. Книжка в 1228 сторінок (з їх на 148 ст. міститься „Введеніє въ изученіє языка“ Б. Дельбрюка) становить тільки I том його праці і охоплює собою часи з XIII століття по 1825 рік. В сій праці не одведено, звичайно, окремого місця історії українського языкознавства, навіть навпаки, йому Буліч уділяє вже занадто мало місця і здебільшого тільки зазначає питання, не силкуючись розв'язати їх. Проте в його книжці є багато бібліографічних вказівок і деяких цінних уваг до історії українського языкознавства. Се навело нас на думку зібрати сі уваги до купи і доповнити їх іншими працями так, аби наша розвідка мала по змозі суцільний вид. Праця проф. Буліча була для нас тільки канвою, особливо що до давньої історії; а огляд українського языкознавства з початку XIX ст. нам здебільшого приходилось писати самостійно, бо окрім бібліографічних вказівок у проф. Буліча на сю річ ми сливе нічого не знаходимо.

Мета нашої розвідки — по змозі проложити шлях тим, що працюватимуть над історією розвитку рідної мови. Через се ми пильнували зібрати по змозі більше бібліографічного матеріалу, котрий торкається українського языкознавства.

Перше всього зазначаємо ті праці, котрими ми користувались задля своєї розвідки.

І. С. К. Буличъ, Очерки історії языкознання в Россіи. СПб. 1904 р. Про хибні книжки Буліча подамо далі. На книжку Буліча див. рецензію А. Соболевського у „Русск. Филологич.

Вѣсти“ за р. 1905, N. 2, ст. 317—320. Був і одвіт Буліча окремою книжечкою.

II. К. Харламовичъ, Западнорусскія православныя школы XVI и начала XVII вѣка. Казань, 1898. Се найкоштовнѣйше джерело до характеристики просвѣти на Україні, братських шкіл і викладання по їх наук. Тут же зібрані і всі звістки про українські граматики, словники і букварі (ст. 409—476).

III. Н. Засадкевич, Мелетій Смотрицькій какъ филологъ. Одесса, 1883. Заголовок сеї книжки мало відповідає змісту її, бо в неї про М. Смотрицького вже занадто мало, а більше писано про інші філологічні питання. Хоч книжка подекуди й хибна і погляди автора трохи перестаріли, проте в ній знаходимо багато коштовних заміток. Доладню рецензію на неї подав А. Будивович (Журн. М. Н. II. за 1883 р., ст. 144—151). Див. також: „Адельфотес“ Студинського, ст. 34, 35 і 42.

IV. „Адельфотес“, граматика видана у Львові в р. 1591. Студія літературно-наукова д-ра Кирила Студинського (Зап. Наук. Тов. ім. Шевченка, т. VII). Тут окрім дуже гарної розвідки про самий Адельфотес знаходимо багато цінних уваг взагалі про перші українські граматики, а також і про розвій мови України (ст. 23—26).

V. Проф. В. Н. Перетцъ, Историко-литературныя изслѣдованія и матеріалы. Т. I. Исторія русской пѣсни. СПб. 1900. Для нас особливо цікаві перші дві глави (ст. 1—35), де знаходимо багато цікавих уваг про просодію перших українських граматик.

VI. Сахаровъ, Сказанія русскаго народа. Т. II. Тут передруковані: словник Памви Беринди (ст. 1—118), „Лексисъ“ Зизанія (ст. 118—134) і азбуковники, але передруковані зовсім недбало. До словників додана передмова: „О составленіи російскихъ словарей“ (I—XX).

VII. Архангельскій, Очерки изъ исторіи западно-русской литературы. Москва, 1888. Книга містить в собі багато заміток про перші українські граматики.

VIII. Борис Грінченко, Огляд української лексикографії. Зап. Наук. Тов. ім. Шевченка. (За 1905 р., кн. IV, т. LXVI). Що до давніх часів, то сей огляд занадто коротенький (ст. 1—5), писаний здебільшого по Житецькому. III. автор не скористувався такими коштовними працями, як от Харламовича, Буліча і инш., де можна було б найти чимало цінного. Перші словники тільки зазначені, а не описані. Головніша хиба — автор не

зазначив великого українського словника 1823 р. — Войцеховича. Окрім цього найпершим словником автор лічить словник в додатку до 1 вид. Енеїди (1798 р.), а тим часом се зовсім не перший словник.

IX. П. Житецькій, Очеркъ литературной исторіи малорусскаго нарѣчія въ XVII вѣкѣ. Кіевъ. 1889. Перше була надрукована у „Кіевск. Стар.“ за 1883 рік. Се коштовна праця для всякого, хто працює над історією українського лінгвістики давніх часів. Тут гарно виложена характеристика славяноросійської та книжної української мови XVII в. Але що до розвідок про граматики, то тут помічаєть ся неповність і деякі хиби.

X. П. Житецькій, Энеида Котляревскаго и древнѣйшіи списки ея въ связи съ обзоромъ малорусской литературы XVIII в. Кіев, 1900. З боку історії языка праця цікава тим, що досить гарно рисує мову XVIII ст. і зазначає ту долю, яка їй випала в цьому столітті.

XI. Проф. Голубевъ, Исторія Кіевской Духовной Академіи. Вып. I. Періодъ до-Могилянскій. Кіевъ, 1886. В розділі III (ст. 176—222) подано звістки про вченне языків по братських школах, особливо у Київській, про підручники і внутрішнє життє шкіл. На жаль не скрізь зазначені джерела.

XII. Проф. Н. И. Петровъ, Кіевская Академія во второй половинѣ XVII вѣка. Кіевъ, 1895. Розділ II (ст. 58—126) характеризує школи, особливо Могилянську.

XIII. Д. Вишневскій, Кіевская Академія въ первой половинѣ XVIII ст. Кіевъ, 1903. На ст. 89—329 описуєть ся внутрішнє життє К. Академії, де знаходимо чимало уваг що до викладання мов.

XIV. Н. Петровъ, Очерки изъ исторіи украинской литературы XVIII вѣка. Кіевъ, 1880. На ст. 1—13 даєть ся коротенька характеристика української мови XVIII в., зазначаєть ся як впливав на неї язык московський і доволі подрібно описуєть ся народня мова, що йшла на місце книжної; зазначають ся і причини, котрі помагали цьому процесу.

XV. М. Марковскій, Антоній Радивиловскій, южно-рускій проповѣдникъ XVII вѣка. Кіевъ, 1894. На ст. 119—124 коротенько показано, як розвивали ся ц. слав. і книжний український язики, і як до їх вливалась течія народньої мови.

XVI. П. К. Симони, Русскій языкъ въ его нарѣчіяхъ и говорахъ (Изв. Отдѣл. Росс. яз. и слов. Имп. Акад. Н., за 1896 г., кн. I, стр. 117—178; 400—437). Се дуже корисний бібліогра-

фічний показчик. Хоча тут міститься ся показчик до языка великоросийського, проте в йому знаходимо багато вказівок до українського языкознавства. Сею працею багато користував ся і Буліч. В передмові до своєї праці Сімоні каже, що незабаром подасть такі ж показчики білоруської та української мов, але от уже десять років пройшло, а обіцяних показчиків на жаль ще й досі нема.

XVII. Проф. Н. П. Дашкевичъ, Отзывъ о сочиненіи г. Петрова „Очерки ист. укр. лит. XIX ст.“ (Отчетъ о XXIX приеудженіи наградъ графа Уварова.). Праця дуже цінна для історії укр. літератури, особливо через силу бібліографічних вказівок; своєю науковістю вона далеко переважає таку-ж працю Петрова.

XVIII. Пыпинъ, Исторія русской этнографіи. Томъ III. Этнографія малорусская. Для нас особливо цікава глава: „Споръ между южанами и сѣверянами“ (ст. 301—338).

Про інші джерела, котрими нам приходилось користувати ся, подамо в самому тексті нашої розвідки.

Рукописна граматична література XIII—XVI віків. Знайомість з чужоземними мовами.

На перших порах історичного життя аж до XIV віку, се б то в так званий домонгольський період, південь та північ Росії мали багато спільного; в літературних пам'ятках тих часів, виключаючи деякі особливості в мові¹⁾, ми сливе нічого не знаходимо, що можна було б лічити за специфічно українське. Через се часом буває не легко розібратись, що однести до української історії, а що до „руської“. Се ж саме треба сказати і про історію языкознавства в давні часи.

¹⁾ Зазначуємо тут дуже цікаву статтю проф. Кримського „Древне-кіевскій говоръ“ („Извѣстія отдѣленія русск. яз. и словесности Императ. Академіи Наукъ“ за 1906 р. кн. 3). Ся стаття написана проти такої ж статі відомого українофоба проф. Соболевського (Ibidem, 1905 р., кн. I), в якій той вважає „древне-кіевскій говоръ“ ближчим до великоросійського, ніж до українського языка. В зазначеній статі проф. Кримський пише от що: „Главный признакъ старокіевской малорусскости XI в. — смѣшеніе буквъ ѣ и и, одновременное со смѣшеніемъ и и ы. Это есть тахітумъ спеціально-малорусской фонетики, какого мы смѣемъ ждать отъ мал. рѣчи XI в. Она проявляется въ Кіевск. Изборн. Свят. 1073 и 1076 г... Кромъ этого было смѣшеніе звуковъ в и у; растяженіе звука ѡ въ я передъ

Лінгвістика в давній Русі, як і треба було сподівати ся, мало зовсім запозичений характер. Праці граматичного змісту, що обертались у нас і головню мали на увазі церковно-славянський лінгвістик, се були сливе тільки рабські переймання византійських зразків, що йшли до нас перше з південно-славянських земель — Сербії та Болгарії, а потім виникали і на руському ґрунті¹⁾.

Першим джерелом граматичних трактатів, що обертали ся в давній Русі, була увага Йоана екзарха болгарського про славянську мову; вона стрічається в відписах XII і особливо часто XVI та XVII віків, і обмірковує деякі ріжницї лінгвістики славянського від грецького.

Окрім сього була дуже поширена розвідка „О восьми частяхъ слова“, складена, як то показали Горський та Невоструев²⁾, а за ними і Ягіч³⁾, в першій половині XIV віку в Сербії по грецьким зразкам. Року 1586 ся розвідка була навіть надрукована у Відні під назвою: „Граматыка словенска языка“ (про неї див. нижче). Але особливого практичного значіння ся розвідка „О восьми частяхъ слова“ не мала.

Окрім сих граматичних праць в рукописних збірниках XVI—XVII віків деколи стрічають ся: „Словеса вкратцѣ избранныя отъ книги Константина“ — вибірка з граматичного трактату Константина Философа, що жив при кінці XIV в. при дворі сербського короля Ст. Лазаревича.

В XVI стол. до сих граматичних трактатів прилучились ще праці Максима Грека, котрий зіставив по собі доволі значний слід. Хоча властиво він працював на півночі Росії, проте доволі впливав і на розвиток українського лінгвістики. Одержавши на

м'якими слогами“. Так в Изб. 1073 р. читаємо: кажанина, поямлють-ся, Елисаветъ, як і тепер у Київщині кажуть: кришаник, ямлю і т. д. Як і теперішні Кієви кажуть: чоловік, жона, так і в Изб. читаємо: чоловік, жона і т. и. „По Изборникамъ XI в. видимъ огромное совпаденіе съ фактами нынѣшней кievской рѣчи“... „Я поражаюсь замѣчательной совокупной близостью старокievской рѣчи къ современной рѣчи... Множество предметовъ и понятій тутъ и до сихъ поръ сохранили свое старинное названіе, какое они имѣли въ лѣтописи XII—XIII вѣковъ“ (ст. 392). Зо всього сказаного проф. Крижський робить такий вивод: „Старокievський говоръ есть прямой предокъ малорусской рѣчи сѣверной и средней Кіевщины и Черниговщины съ прилегающими частями Полтвы“ (ст. 411).

1) Буліч, ст. 149.

2) Описаніе слав. рукоп. Синод. библ., II, 2, 311.

3) Разсужденія южно-славянской и русской старины о церковно-славянскомъ языкѣ. 1895.

Заході гарну філільогічну освіту (є звістки, що він був учнем відомого філільога Йоана Ласкаріса), він став практично прикладати свої знання, як його року 1515 прикликали в Москву виправляти богослужєбні книги. Максим Грек вперше дав нам зразки філільогічної критики тексту, які стояли на рівні з тодішньою європейською наукою. Він не лишив по собі цілої граматики, але дав багато статей, де пише про особливости грецького і славянського язиків, про їх красоти, пояснює всякі слова, синтактичні питання і т. и. Максим Грек по заслужі придбав собі славу найкращого знавця граматичної науки, і авторітет його ще високо стояв навіть у XVII віці. В московськїм виданні (1648 р.) граматики Мелетія Смотрицького, в початку і в кінці її, містять ся статі Максима Грека і сама граматика навіть називалась Максимовою. Про вплив М. Грека на українських учених свідчить і те, що Лаврентій Зизаній додав до своєї граматики поясненне Молитви Господньої, яке вперше стрічаємо у Максима Грека. А видавці словника Памви Беринди у передмові писали: „Памво Беринда... многимъ трудомъ и працюю... з многихъ святыхъ писемъ и языковъ, набарзѣй отъ толкованія препод. Максима Святогорца... назвиска рѣчій и имена власныи людей, горь... вкоротѣвъ вкупу згромадившы, ричивисто, нашимъ языкомъ Русскимъ объясняютъ“¹⁾.

Починаючи з XVI століття по наших збірниках статі граматичного змісту трапляють ся все частійш та частійш. Здебільшого їх автори невідомі і тільки в пізнійших рукописах стрічають ся ймення українських учених Лаврентія Зизанія, Мелетія Смотрицького та інших. Змістом сих статей являють ся питання про прозодію, правопис, класифікацію звуків і т. и.²⁾ Крітерієм задля розв'язки сих питань служить здебільшого граматика грецька; деколи помічаєть ся вплив і граматики латинської, котра з XIV століття стала відомою на Україні з переробленої граматики Доната (жив у IV в.). Ся остання мала в Європі велику славу і ймення її автора зробилось родовим для всякої латинської граматики взагалі.

Раніше, ніж перейти до так званих азбуковників, я мушу сказати декілько слів про знайомість з язиками в давній Руси-Україні. Ся знайомість звичайно була дуже мало розвинена. Проте все таки обовязок мати зносини з чужоземними послами приму-

¹⁾ Засадкевич, ст. 74.

²⁾ Ягичъ, Разсужденія... о ц. слав. яз., ст. 325—328.

шував наших князів пошляхувати про практичне лінгвіство і заводити в себе товмачів. З князів, що балакали на чужосторонніх мовах, знаємо Всеволода Юрєвича, батька Володимира Мономаха, котрий „дома сєдя, изумѣяше пять языкъ“ („Поученіє“); онук Володимира, князь Михайло Юрєвич (XII ст.), як кажуть, „сѣ греки и латини говорилъ ихъ языкомъ, яко русскимъ“¹). Звичайно, що сій звістці треба няти не багато віри. Висше духовенство, як що й працювало над язиками, то здебільшого робило переклади з грецького языка на славянський. І пізнійше, навіть в XVI ст. таких людей, як от відомий оборонець православія князь Андрій Курбський, котрий знав латинський, грецький і польський язики, знаходимо тільки одинцями²).

Давні „глосарії-азбуковники“. Перші українські словники.

Окрім висше зазначених зразків лінгвіства, ще задовго до перших друкованих граматик і словників, скрізь були дуже поширені так звані „азбуковники пли алфавиты иностранныхъ рѣчей“, — себ то словнички чужих і взагалі мало зрозумілих слів. Пізнійше, в XVII віці під „азбуковниками“ стали розуміти всякі шкільні книжки і граматичні підручники. Назва „азбуковник“, на думку Срезневського („Матерьялы“) почала вживатись для словників не раніш XVI віка, але для зазначення всяких збірок, складених по алфавиту, стрічалась і раніш. Потім уже появил ся і термін „Лексикон“. Метою своєю ті азбуковники мали поясненне незрозумілих слів, „понеже въ святыхъ книгахъ Словенскаго языка мнози рѣчи неудобъ разумѣваеми обрѣтаются“³). Частенько в початку азбуковника містились всякі граматичні статі; проте особливого філільогічного значіння вони не мали; здебільшого, особливо з половини XVI віка, се були енциклопедичні словники.

Більше відомі азбуковники — новгородські словнички 1282 та 1431 років⁴). Вони стали джерелами задля пізнійших словникових праць як московських, так і українських.

1) Звістка апокрифічна (Татіщівська). *Ред.*

2) Буліч, ст. 184.

3) Засадкевич, ст. 80.

4) І. „Рѣчь жишовскаго языка преложена на рускую“ (Новгородская Кормчая, 1282 р.). В сьому словничку знаходимо здебільшого ймення біблейські, стрічають ся подекуди і грецькі ймення і навіть славянські слова; пояснюють ся слова здебільшого одним словом, напр.: Адам — земля во-

В південно-західній частині Росії дуже рано почали розроблювати своє рідне слово, неначе б то боялись за своє коштовне добро, котре з кожним днем все більше та більше заглушалось чужоїдними ростинами¹⁾.

Року 1596 появил ся перший друкований словник українського вченого священика Лаврентія Зизанія Тустановського²⁾, як додаток до його відомої граматики³⁾. Словник містить в собі 1061 слів, улаштованих в алфавитному порядку. В корнесловіє Лаврентій Зизаній не пускаєть ся, а тільки поясняє „руські“ та здебільшого славянські слова простою мовою, яку тоді уживали на Україні; слова, котрими поясняє Зизаній, частенько зовсім ідентичні з теперішніми українськими словами; от декілько слів з його „Лексиса“: юноша — парубок, мєсть — помєста, рака — труна, абіє — зараз, баня — лазня, вериги — пута і т. п. Джерела сього словника не відомі; з новгородського словника 1431 року тут стрічають ся тільки деякі слова; можливе, що Зизаній складав свій словник самостійно⁴⁾. Короткі пояснення слів енциклопедичного характеру роблять сей словник як би перехідним щаблем від простих глосаріїв до пізнійших енциклопедичних азбуковників.

площена, Андрей — сила, череща — куща. Перше в словнику було 174 слів, потім їх стало 344.

II. „Тлькованіє неудоь познаваемоь въ писаныхъ речемъ...“ (1431). Спершу було всього 61 слів, потім їх стало до 200. Імен тут вже нема, нема й алфавіту.

Обидва азбуковники видані Калайдовичем в його розвідці: „Іоаннъ, Ексархъ Болгарскій“, М. 1824 р., а також і Сахаровим, „Сказанія русск. нар.“ т. II. Про азбуковники див. Буслєвѣвъ, „Дополненія и прибавленія ко 2-му т. „Сказаній Сахарова“.

¹⁾ Аскаченскій, Київъ съ его древностями уч. I, ст. 146.

²⁾ „Лексисъ, сирѣчь реченія, въ кратоцѣ събранны и из словенскаго языка на просты Русскій діалектъ истолкованы“, у Вільні, р. 1596. Про його див. Буліч ст. 164; Харлампович ст. 447; передрукований Сахаровим, т. II, але дуже недбало. Огоновський, Ист. литер. рус.. I, 183.

³⁾ По Харламповичу (ст. 446) се окреме видання р. 1596, в початку котрого (ст. 1—5) був букварь.

⁴⁾ В „Чтеніяхъ въ Имп. Общ. Исторіи и древн. рос. при Моск. Ун.“ за 1884 р. кн. II. архимандрит Амфилохій надрукував: „Лексисъ съ толкованіємъ словенскихъ мовъ просто“, котрий він знайшов при Острожській Біблії р. 1581. Словник рукописний, містить ся наприкінці Біблії на 7 листках. Славянські слова поясняють ся тут простою мовою, напр. адъ — пекло, брєніє — калъ, благодать — ласка, милоть — кожух і т. п. Словник не має нічого спільного з словником Лаврентія Зизанія.

„Лексисъ“ Лаврентія Зизанія став джерелом для багатьох рукописних азбуковників XVII та XVIII віків, а також і для словника Памви Беринди († 1632). Памво Беринда, родом молдаванин, був досить ученим філологом того часу. Вчився він у братській львівській школі. Львівський єпископ Гедеон Балабан покликав його потім до себе і доручив йому виправляти книжки й доглядати за друкарнею. По смерті Балабана друкарню його купила Києво-Печерська Лавра і доглядати за нею запрохала Памву Беринду. Року 1627 у Києві вийшов його словник, над складанням якого він працював більше тридцяти років: „Лексиконъ славенороскій“¹⁾. Джерелом для нього був словник Зизанія, якого він часто списував, доповнюючи і дещо міняючи, а також і два вище зазначені новгородські азбуковники, Йоан екзарх болгарський і інші; ті джерела подекуди зазначені самим Бериндою нотками на полях коло слів. Але на свої джерела Беринда дивився критично, поправляв і доповнював їх. Появу своєї праці в передмові до словника він поясняє тим, що через незрозумілість деяких слів славянських і сама церква російська багатьом „власнымъ сынамъ своимъ въ огиду приходить“, а також і через нестачу тоді словників: „Аки не у сущу тогда лексикону, развѣлюбомудра Куръ Лаврентія Зизанія“. Слова в словнику пояснюються тодішньою українською мовою і частенько вже влучно розмежовується церковно-славянський елемент від народного, напр. мзда — нагорода, милоть — кожухъ, гуня; ризошвецъ — кравецъ, баснь — казка, зижду — будую і т. п. В словнику дається переклад багатьох власних імен; імя Памво перекладено: Нитрій житель. Словник багато раз більший від словника Зизанія, містить в собі 475 шпальт in 4°. Року 1653, вже по смерті Беринди, сей словник „яко потребный и пожитечный многимъ“ був надрукований у друге у Кутейнському монастирі.

Всі ці словники стали джерелами для багатьох компіляцій і нових словників. Напр. „Синонима славеноросская“, рукописний словник невідомого автора другої половини XVII стол. виявляє великий вплив словника Памви Беринди. Словник сей не оброблений, алфавіт в йому не додержано. Знайшов його Житецький

¹⁾ „Лексиконъ славенороскій, именъ толкованіе, всечестнымъ отцемъ киръ Памвою Бериндою, Протосингеломъ ерону іерусалимскому, згромаженный“ і т. д. Про його див. Буліч ст. 165, Харламп. — ст. 449, Житецький, Очерк, ст. 37—51. Сахаров теж передрукував його (т. II, Сказанія), але також недбало і багато дечого повикидав, див. Огоновський, Історія лит. р., I, ст. 187.

у книгозбірні Київсько-Печерської Лаври, в одній оправі з граматикою Мелетія Смотрицького 1619 р.¹⁾. В словнику слова польські та книжні пояснюються церковно-славянською мовою.

Причина для складання всіх таких словників була цілком практична — пояснити незрозумілі слова, котрих чимало було в священних книжках. Разом з сим автори заносили в свої словники і всякі інші слова, котрі викликали сумнів, і таким чином по троху складались уже справжні словники²⁾.

Перші українські граматики XVI—XVII віків. Перші буквари. Українські вчені в Москві.

1. Граматики. Теоретичне вивчення язика і філологічні студії його в Росії раніше всього почались на Україні, де було більше приводів до наукових інтересів і де мав велику силу приклад західної освіти й науки. І сливе разом із словниками на Україні появляються перші друковані граматики.

На чолі сих граматик мусить бути поставлена „Кґраматыка словенська языка“³⁾, надрукована р. 1586 у Вільні,

¹⁾ Житецькій, Очерки, додаток.

²⁾ Буліч, ст. 160—170. З пізнійших словників нам відомий: „Лекеиконъ сирѣчь Словесникъ Славенскій имѣющъ въ себѣ словеса первѣе славенскія, азбучныя, посемже полскія. Благопотребный къ виразумѣнію словесъ славенскихъ, обрѣтающихся въ книгахъ церковныхъ“. Він мав два видання р. 1722 та 1804. Ми бачили видання р. 1804, „типомъ монастыря Почаевского“. Перше видання (р. 1722) мало 32 картки in 4°, а р. 1804 88 in 8°. Се словник не український, а славяно-польський; славянська річ в йому скрізь дуже додержана, хиб на бік української мови не помічається ніде. Про сей словник споминається в передмові до „Приручного словаря славено-польскаго“, виданого „типомъ и издѣвіемъ Института Ставропигіанскаго“ Лвигородъ, 1830. Цікава передмова до сього словника. Причину занедбання язика славянського автор передмови (...йї) бачить „въ презираніи власнаго языка, а отданіи сѧ совсѣмъ чужестраннымъ языкамъ. Но извергъ естества есть стыдливѣйшій языкъ Дѣдовъ своихъ!“ (ст. 5). Про словник 1722 р. (виданий у Супраслі) див. статю Калужняцкаго в „Сборникъ“ Акад. Н. т. XLII, 1886 р. А. Соболевскій (Русск. Фил. Вѣстн., 1905, № 2, ст. 318) каже, що у Почаєві були ще видання років 1751 та 1756.

³⁾ Кґраматыка словенська языка з газеооплакїи славнаго града Острога власне отчизны яснѣ вельможнаго княжати и пана Константина Константиновича на Острогу“. Буліч, ст. 150. Харлампович, ст. 444—446.

в друкарні Мамоничів. Це невеличка книжечка, всього 14 карток, тепер дуже рідка. Змістом її являється граматики, відома нам по підписах XVI—XVII віків під назвою: „О восьми частяхъ слова“ (див. вище) і приписувалась нібито Йоанну Дамаскину. Подекуди в ній видно і спостереження над тодішнім церковно-славянським лінгвістичним перекладачів Острожської Біблії¹⁾. Вона цікава як перший зразок лінгвістичного міркування, де вперше знаходимо славянську лінгвістичну термінологію. Тут зустрічаємо терміни: имя, причастіе, различіе, паденія, числа і т. п. Але вона була ненавчальна, щоб по ній вчитись славянській мові, бо була і коротенька і недбало впорядкована²⁾. Тут подано тільки частину граматики, тай і то без фонетики.

Через п'ять років після цієї граматики Львівським братством р. 1591³⁾ був виданий *Аδελφότης*⁴⁾. Ця граматики була „сложена отъ различныхъ грамматикъ“ студентами львівської школи під доглядом митрополита еласонського Арсенія, котрий року 1586 прибув до Львова і два роки учив у братській школі. Граматики мала на меті головню грецький лінгвістичний, але разом з тим була й лінгвістичною теорією славянського лінгвістичного. Надрукований на двох мовах — грецький і славянський, *Αδελφότης* цікавий своєю термінологією, вже доволі близькою до теперішньої російської. Але Арсеній не був творцем цієї термінології, він узяв її з граматики Дамаскина. Головною підвалиною для *Αδελφότης*-а була граматики Ляскаріса⁵⁾, а також і граматики Меланхтона, Крузія, Кленарда⁶⁾.

Граматики тут уже зветься не грамматикія, як раніше, а просто грамматика, і означається як „художество учащее насъ умная писати“. Звуки поділяються на гласныя та согласныя. Частины мови вісім: различіе (членъ), имя, мѣстоименіа, глаголь, причастіе, предлогъ, нарѣчіе, союзъ.

¹⁾ Житецкий, Очерки, 16.

²⁾ Харлампович, 445.

³⁾ Деякі вчені, як от Головацький, А. Соболевський та інші дають дату 1588. Але Голубев, Харлампович і Студинський показали, що це не так: до 1588 р. належить тільки початок *Αδελφότης*-а.

⁴⁾ „ΑΔΕΛΦΟΤΗΣ. Грамматика доброгоглаголивого еллинословенского языка. Совершенного искусства осми частей слова“ і т. д. 128 нумерованих карток; в заголовку помішані букви грецькі з славянськими. Про граматику див. Буліч ст. 170; Харламп. 450; є спеціальна розвідка Студинського (див. Бібліографію, № IV).

⁵⁾ Konstantini Lascaris Byzantini grammaticae compendium. Basilae, 1557.

⁶⁾ Студинський, 12.

Іменники мають види: первообразный (напр. небо) і производный (напр. небесный). Родів п'ять: мужеский, женский, средний, общий (напр. чоловік) і преобщий (орелъ). Чиселъ три; падежів п'ять: именовный, родный, дателный, виновный і звательный і т. д. Як бачимо, ці терміни здебільшого схожі на сучасні російські мови, що свідчить про великий вплив українських граматик. *Ἀδελφότης* зробився учебником не тільки у Львові, але і по інших братських школах того часу. Для граматик, що являли ся потім, термінологія *Ἀδελφότης*-а була зразком, якого держались в своїх працях навіть Лаврентій Зизаній і Мелетій Смотрицький¹⁾.

Року 1596 у Вільні вийшла ще одна славянська граматика — львівського ученого Лаврентія Зизанія: „Грамматика Словенска“²⁾. Ця граматика (95 карток) ще має на собі сліди вище зазначеної византійської теорії „О восьми частяхъ слова“, але разом з тим вона являєть ся пробою систематичного викладу славянської граматики в такій формі, яка вже склалась тоді на заході. Вона має діалогічну форму і вже далеко повніша від *Ἀδελφότης*-а; деякі місця пояснюють ся навіть тогочасною мовою. Граматична термінологія тут мало чим відрізняєть ся від термінології *Ἀδελφότης*-а. Мета граматики чисто практична: „жеби ми добре мовили и писали“. Як і *Ἀδελφότης*, граматика Зизанія ділить ся на 4 часті: орфографію, просодію або прип'яло, етимологію і синтаксис. Під просодією розуміють ся правила про наголос у словах і про komponуванне віршів по грецьким зразкам³⁾. Хоч синтаксис і зазначаєть ся, але про його в граматиці нічого нема. Письмена ділять ся також, як і в *Ἀδελφότης*-і, але у Зизанія гласныя розділяють ся на довгія і краткія, а звуки а, ї, ѡ, г „произволеніємъ Творца“ можуть бути і довгими і короткими. Глава „О просодіи“ цілком списана з грецької граматики і силоміць приновлена до славянської. Частини мови тіж, що і в *Ἀδελφότης*-і, полишено і член иже, яже, еже. Із відмінків виновний вже зветь ся вини-

¹⁾ Засадкевич ст. 90 пише, нібито *Ἀδελφότης* не мав ніякого впливу на дальші граматики. Але такий погляд, як показав Студинський і інші невірний.

²⁾ „Грамматика Словенска, съвершенанаго искусства осьми частей слова и иныхъ нуждныхъ, ново съставлена А. З.“ Про неї Буліч, ст. 172, Голубев, 191; Харламп. 446.

³⁾ Треба зауважити, що зміст давніх граматик був ширший від теперішніх. Стаття про складання віршів була сливе при кожній граматиці.

тельнимъ, додано ще й новий відмінок — творительный. Родів 4, — нема преобщаго; деклінацій десять. Дієслов малочим відрізняєть ся від дієслова *Ἀδελφότης*-а, проте єсть нові назви — види: желательный, непредѣльный; супружеств (= конюгацій) двое, а не 13, як у *Ἀδελφότης*-і. Значна хиба граматики та, що Лаврентій Зизаній пильнує славянські форми пристосувати до грецьких.

Року 1619 була надрукована нова граматика, що на довго зробилась головним граматичним зразком і мала декілька переробок та видань. Се було „Граматики Славенския правильное Сѹнтаγμα“... „многогрьшного мниха“ Мелетія Смотрицького¹). Мелетій Смотрицький (1577—1633) був одним із найславніших людей XVII віку; спершу горячий оборонець православія, перейшов потім на унію і зробив ся таким же завзятим уніятим. Він одержав освіту у віленській єзуїтській колегії коштом відомого оборонця православія князя Константина Острожського, потім (коло 1610 року) поїхав за кордон з дітьми литовського князя Соломерецького і побував у декількох університетах, що тоді часто робили сливе всі заможні люди. Повернувшись до дому, Мелетій почав учителювати і мабуть для учнів і склав свою граматику. Мета сеї граматики — навчити „читать по словенску и чтомое выразумѣвати“. Чистої славянської мови у Смотрицького, як і у Зизанія, не було, — вона розбавлена формами давніми, а також „руською“ і польською мовами. Виклад носить характер догматичний, „описательний“, історичної методи нема й сліду. В літературі держить ся думка, ніби то зразком для Смотрицького була граматика грецька, що він „пильнував, як і Лаврентій Зизаній, надати славянській мові правила та закони языка грецкого“ (Засадкевич, 88), і разом з тим зазначав ся і вплив граматики латинської (ibidem, 94). Але „грамматика первого русскаго филолога такая же мозанка, какъ и *Ἀδελφότης*“²) Особливо багато Смотрицький брав із граматики латинського языка єзуїта Альвара, росповсюдженної скрізь по польських та українських школах³); пізнійше, в XVII ст. граматика Альвара перейшла

¹) Надрукована в Евю, коло Вільни, має 248 карток. Про неї див. Буліч ст. 174; Харламп. 447; Житецький, Очерки, 17—27. Спеціальна праця — Засадкевича, див. Бібліографію № III.

²) Проф. Перетць, Исследования, т. I, ст. 25.

³) Ibidem, ст. 27.

і в Москву, де Семен Полоцький р. 1664 навчав по ній латинському языку¹⁾.

Термінологія Смотрицького вже далеко більше походить на теперішню руську, але все таки має багато спільного з термінологією *Ἀδελφότης*-а і Зизанія. Граматика ділиться на 4 частини, але під просодією вже більше розуміється наука про komponuvannya віршів, ніж про наголос; викладено й синтаксис. Частини мови всім, — єсть імя (се іменник і прикметник вкупі) і вперше — междометіє, различіє, котре знаходимо у Зизанія і в *Ἀδελφότης*-і, вже нема. Родів сім, — крім Зизанієвих додано два нові — всякій і недоумѣнный і поновлено преобщій з *Ἀδελφότης*-а. Додано і новий відмінок — сказательный, себ то locativus; а що до назв відмінків, то вони вже однакові з теперішніми. В дієслові Смотрицький зазначає деякі особливості славянської мови, як ось види — совершенный, начинательный і учащательный. Назви заголовъ та наклоненій походить на сучасні. Смотрицький вперше вводить дѣєпричастіє, котре держить ся і до наших часів. Окрім сього він ввів у славянський язык, на взір грецького, знаки наголосу, придиhi і інші надстроchnі знаки, котрих доси в рукописах не було²⁾.

[З пізнійших граматик XVII в. важна й цікава граматика Івана Ужевича, відома доси в двох рукописних відписах, із яких один містить ся в парижській Національній бібліотеці і був відомий уже батькови нової славянської філології, Йосифу Добровському (*Institutiones linguae palaeoslovenicae*, ст. LXII) і недавно був описаний проф. Соболевским у „Чтеніяхъ въ обществѣ Нестора лѣтописца“, а другий віднайдений проф. Ягічем у міській бібліотеці північно-французького міста Arras (Arras у Фляндрії) і описаний ним у остатній книжці *Archiv für slavische Philologie* (Bd. XXIX, erstes Heft, 1907, стор. 154—160). Парижський відпис має титул: Граматыка словенская написана презъ Іоанна Ужевича словянина, славной Академіи Паризской в теологін студента в Парижу отъ народжѣнія Сына Божого АХМГ — далі латинський титул. Arrasskyй відпис має дату: *Лета ѿ наро-*

¹⁾ Ibidem, ст. 34. Про вплив Альвара Буліч не згадує.

²⁾ Житєпис Смотрицького див. Пекарскій, Представители Кієвской учености („От. Зап.“ 1862 г., том CXL, ст. 566—573).

жена сѣа божѣ ѿхмѣ. і титул: Грамматика словен'ская зложена и написана трудомъ и прилежаніемъ Іоанна Жжевича слованина. Відсилаючи цікавих до докладного опису рукопису в статі проф. Ягіча, наводжу з нього як языкову пробу віршу поміщену на другій карті:

На герекъ пано^в Брыгалл'ковъ.

Слашне са в' герекъ мѣсецы знайдють,
Гдыжъ Брыгалл'ковъ цнотъ іасность знакють.
И звѣркъ который ѿ всю^в са боронить,
Цноты и славы ѿныхъ же хоронить;
Кто зась голѣба добре скажаеть,
Людскость и цѣрость лѣтко ѿмъ признаеть.

Іоанъ Жжечини слованинъ рокоѣ ѿхмѣ.

На картках 6 і 7 іде азбука стовпцями: в першій назви кирильських унціалів, у другій скоропись, у третій латинки, в четвертій самі букви унціальні і скорописні а в п'ятій відповідні латинські. На картках 76—116 маємо Compositio syllabica з проблемами читання. На к. 12 подано глагольську азбуку хорватського гранчастого типу, а обік них для пояснення курсивні кирильські букви. На обороті тої самої картки подано „Молитву Господню“ Отче нашъ, на иншій місці ся сама молитва глаголицею, а на к. 17 „Азбѣкидаръ босенський“. Від к. 20 починаєть ся De partibus orationis, а власне „De declinationibus Nominum“ (4 вірці: 1) староста, 2) панъ, слово 3) камень, гѣлтай, 4) сталь, ланъ). Далі йде склоненє прикметників, на к. 34 De pronomibus, на к. 40 De generibus nominum. На к. 44 починаєть ся De conjugationibus verborum (1. кую, маюю, 3. варѣ, пишѣ), про формації часів минулого і будущего, про дієпричасники і т. д. Від к. 71 йдуть ще уваги De participiis та De genere verborum, далі De adverbis, De praepositionibus, De coniunctionibus, De interiectionibus. На к. 75 починаєть ся сінтаксис, де автор подає численні зразки ріжних конструкцій, а на кінці неминує поученє Carminum compositio, де подано всего два двостихи, один церковно-славянський (Благословенный чловѣкъъ который сѣ- жи^т божѣ ѿ през цноты торѣть до нека дорогѣ) і один польський. На кінці подано числові вартости кирильських букв з допискою: Atque haec de rebus grammaticis abunde dicta sufficiant. Рукопис обіймає 91 карток, із яких остатні 6 не записані.

Порівнюючи арраський рукопис із париським, старшим двома роками, проф. Ягіч зазначає, що не вважаючи на основну схожість арраський рукопис значно перероблений і поправлений. *І. Ф.*]

Таким робом бачимо, що граматична наука в південно-західній Росії ще в першу чверть XVII ст. була доволі розвинена. Граматика Смотрицького сливе на два століття зробилась джерелом для всяких граматичних переробок і мала великий вплив на граматичну науку не тільки в Росії, але навіть і в Болгарії, Сербії і у глаголітів¹⁾. „Врата учености“, як називав сю граматику Ломоносов, мав на увазі навіть і він складаючи свою славетну „Російську грамматику“ (1755 р.)²⁾.

2. Букварі. Звичайно, що всі вище зазначені праці про

¹⁾ Ось хронологічний показник сього впливу. Року 1629 граматика Смотрицького видана у Вільні вдруге; 1638 видана у Кременці. В Москві видавалась два рази: в 1648 і 1721 роках; при виданні 1648 р. імя Смотрицького не було згадане, мабуть через релігійні переконання, бо См. перейшов до унії; видання 1721 року — перерібка Поликарпова; 1723 р. — перерібка Фед. Максимова для новгородської греко-славянської школи. Граматика студента Ададурова (1731 р.) перерібка См. В 1755 році граматика Смотрицького була видана в Валахії для Сербів і Болгар. Року 1782 в Москві А. Сиромятников видав передмову з граматики Смотрицького. З граматики См. багато взяли для своїх граматик: 1) Ломоносов (поділ граматики), 2) Академія Наук для своєї „Граматики Російської“ (1802 р.), 3) Розанов, „Сокращение славянской этимологии“ Москва, 1810, і 4) І. Пенинський, „Славянская грамматика“, 1825, Спб. — Смотрицький впливав на праці Барсова, Фатера і інших, а також і на Лудольфа (*Grammatica Russica*, 1696, Оксфорд) і Кошієвича („Руководение въ грамматику во Славяно-Россійскую“, 1706, Голландія).

Першим критиком граматики Смотрицького був Юрій Крижанич, заїзжий Серб, котрий жив у Москві (потім був засланий у Сибір) за царя Олексія Михайловича. Він писав: „Мелетий Смотрицкий... достоенъ jestъ помяти і вногїе хвали; и бил би доспил вещи народу пособније, даби се не бил соблазнилъ по обзору на греческіе преводи, и даби не бил захотил нашего језика на греческіе и на латинскіе узоры претварјат“ (Архангельскій, ст. 108). Треба зазначити, що Крижанич був придумав загально-славянський язык. Другим критиком Смотрицького був Тредьяковский, котрий в своїм „Разговорѣ о правописаніи“ (1748) зазначає деякі хиби граматики Смотрицького.

²⁾ З пізнійших граматик XVIII в. треба зазначити ще дві граматики церковно-славянського ясика — Іакова Блоницького та Іустина Вишневецького. Про їх див. статю Чистовича, „Извѣстія“ Акад. Н., т. VII, 1858 р.

язык були приступні не широкій народній масі, а тільки більш-менш обмеженій купці вчених та їх учнів. До народа ж початкові граматичні знання доходили дякуючи букварям. Букварі се були дитячі енциклопедичні читанки. Починались вони здебільшого слов'янською азбукою, далі йшли склади, слова і цілі речення. Тут же були додані молитви щоденні і коротенький катехизис¹⁾. В самому букварі містилось багато поучаючих виразів та приказок і між ними чимало про користь „тѣлеснаго наказанія“; а на першому листку одного букваря (1621 р.) була намальована школа, коло столу засідають учителі, а перед ними учень, „піючий памятную чашу школьную“²⁾. Перший букварь, як і перша граматики, появився на українській землі. Се була: „Наука ку читанню і розумѣню писма слов'яненского: ту тежъ о святой Троицы, и о вѣчловеченіи Господни“, надрукована з острозької рукописи у Вільні р. 1596. Букварь містить ся із початку відомого словника Лаврентія Зизанія³⁾. Року 1621 теж у Вільні появилася: „Грамматика албо сложеніе письмена хотящимся учити словенського языка.. Младолѣтнимъ отрочатомъ“⁴⁾. У Москві р. 1634 вийшла азбука Василя Бурцева, — се сливе цілком переклад віленського букваря 1621 р.⁵⁾. З пізнійших букварів варто зазначити: „Букварь славенороссійскихъ писмен“ (р. 1694) Каріона Істоміна⁶⁾. Всі вище зазначені граматики і букварі були дуже поширені по всіх школах України. Братства не рідко навіть обмінювались своїми виданнями підручників і вони деколи посилались цілими сотнями⁷⁾.

3. Українські вчені в Москві. В другій половині XVI в. у Москві стали з'являти ся українські вчені. В Москві в той час здебільшого задовольнялись всякими азбуковниками, а філологічними розвідками і не цікавились, бо вони не давали „душі спасенія“. „Аще кто ти речеть“ читаємо в одній рукописній прописи 1643 року „вѣси ли всю философію? И ты ему рцы: еллинскихъ борзостей не текохъ, ни риторскихъ астрономъ не читахъ, ни съ мудрыми философы не бывахъ — учуся кни-

¹⁾ Голубевъ, Ист. Акад. 193—198. ²⁾ Ibidem, 210.

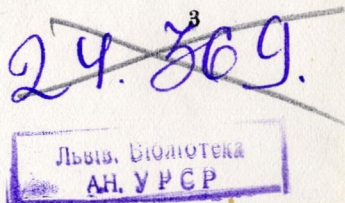
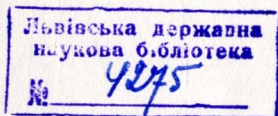
³⁾ Харлампович, 446. Голубев вважає сей букварь твором Стефана Зизанія.

⁴⁾ 68 карток. Харл. вважає його автором Смотрицького.

⁵⁾ Харлампович, 449.

⁶⁾ Буліч, 184. Про букварі у Буліча, як се не чудно, всего тільки 8 рядків. Про букварі тих часів див. Пекарській, Наука и лит. при Петръ Вел., I, ст. 167 і далі.

⁷⁾ Акты З. Р., т. IV, № 4. Голубев, 192.

гамъ благодатнаго закона, аще бо мощно моя грѣшная душа очистити отъ грѣхъ“. І тільки пізнійше, у XVII ст. явилися компіляції з византійських граматик та перерібка граматики Смотрицького. Нічого хоч крихту самостійного в Москві тоді не було.

А в Європі в той час (XVI вік) уже була ціла низка значних праць по фільології — Скалігера, Санкція, Генриха Стефана, Роберта Стефана і інших. У нас сі праці стали відомі сливе через сто років, та й то тільки на Україні та Білоруси, де вони зробилися зразками для наших граматиків, як от Мелетія Смотрицького та інших. Українські письменники, являючись на північ, приносили з собою і нові, західні ідеї, і по троху будили сонну Москву. Але на дорозі їх найкращих бажань часто ставав перешкодою московський уряд, котрий ще з давна підозрив їх „в єдности з папою та римським костолом“ і кликав до себе вчених Греків, аби тільки зменшити вплив Українців; так були прикликані брати Лихуди і інші (XVII вік).

Піонером української просвіти в Москві, одним з головніших виходців-Українців був відомий Епіфаній Славинецький († р. 1676), „изящный дидаскаль, искуснѣйшій въ еллино-греческомъ и словенскомъ діалектахъ“, як його називає митрополит Філарет¹⁾. Діяльність Славинецького на шляху фільології була дуже широка; він був головним діячем при друкуванню книжок за патріарха Никона, відомого заступника Українців. В ті часи відчуту велику потребу словників для перекладів з латинського та грецького, і Славинецький уложив три рукописні словники²⁾. — З часів приєднання України до Москви число вчених виходців-Українців у Москві все зростало та зростало. В їх руках були сливе всі школи, друкарні; учителі і начальники московської академії здебільшого були Українці, як от Стефан Яворський, Феофілакт Лопатинський, Гавриіл Бужинський і інші.

¹⁾ Обзоръ русской дух. лит., ст. 234.

²⁾ Ще бувши у Києві він пробував перекласти словник ученого монаха Амвросія Калепіна (1435—1511) на латино-славянську мову. Се був його „Лексиконъ латинскій з Калепіна предложенный на славенскій“ (1642 р.). Друга праця Славинецького — переклад словника Іоанна Скопули. В третьому словнику „Филологическій лексиконъ“ поясняють ся невідомі слова Свящ. Писанія. — Див. Буліч, ст. 181.

Наслідки приєднання України до Москви. Характеристика тогочасної української мови.

Дальші часи, від другої половини XVII віку, сливе нічим особливим не зазначились в історії українського язикознавства. В ті часи в історії України трапилась сумна подія, котра поставила чорний хрест над її дальшим культурним розвитком. Приєднання України до Москви дуже скоро виявило себе по всіх кутках її духового життя. Заступники культури — вище духовенство та верства більш-менш освічених горожан, притомлені довголітньою боротьбою, котру вела Україна за своє існування, самостійність і віру, були вже тим самим підготовлені до зєднання з Москвою. І дальша політика московського уряду „во славу обрусєнія“ дуже скоро знайшла в них послушних слуг. І сини України замість праці на користь зруйнованому рідному краю понесли свої сили на чужу їм північ, до московського царства, де їм дуже часто чорною невідячністю платили за їх освітню працю. Наука підупала, національна культура почала помітно зменшатись. І фіольольогічна наука, котра так пишню розквітчалась (звичайно, з погляду своїх часів) на межі XVI і XVII віків, заниділа, завяла і не пішла далі граматики Смотрицького. Самі обставини життя примушували українських учених звернутись до чужої, латинської мови, а не своєї рідної.

Граматична наука від тоді була перенесена до Москви. І вплив Українців тут був до того великий, що в протязі більше століття в Москві панував Смотрицький, граматика котрого стала головною підвалиною численних компіляцій. Українські вчені панували у всій тодішній науці. „І навіть за Петра Великого західно-європейська наука все ще попадала до Москви дякуючи Україні та Польщі“¹⁾.

На жаль проф. Буліч у своїй книжці зовсім не торкається причин, що повели до упадку язикознавства на Україні. Взагалі треба зауважити, що Буліч частенько просто дає факти, зовсім не пояснюючи їх. Читаш його книжку і почуваеш щось недоговорене. З початку книжки він багато розказує про фіольольогічні праці на Україні і Білоруси, подрібно малює розцвіт граматичної науки, а потім раптово перескакує до Москви, зовсім залишаючи південні й західні

¹⁾ Буліч, ст. 200.

краї. На жаль треба взагалі завважити, що такіж самі відносини до України бачимо і в багатьох інших московських учених, в багатьох працях по різних наукам; питання що до України то впливає у їх на верх і панує над іншими, то знову ховається в якусь безодню. На історії українського языкознавства Буліч доволі довго зупиняється, як я сказав, тільки з початку, а далі споминає про неї тільки подеколи, зупиняючись лиш на важніших явах фільологічної науки. Нам здається, що по тому впливу, який мала українська граматична наука на руську, вона має право на детальніше обслідування, ніж уділяє їй проф. Буліч. Та власне кажучи, все те, що д. Буліч дає про українське языкознавство, не розроблено їм самостійно, а взято здебільшого з відомої праці Житецького „Очерки лит. ист. мал. нар. XVII вѣка“, і інших; не видно навіть, щоб він користувався іншими працями з цього боку, як от Харлампович, розвідка Студинського про Адельфотес і т. и. Друга половина XVII віку і сливе весь XVIII вік зісталися великими порожніми прогалинами в книжці Буліча що до історії українського языкознавства.

Поки перейдемо до розвідок про українську мову в кінці XVIII віку, поглянемо спершу, яким робом склалася і що собою виявляла та мова, котрою писали українські письменники XVII і XVIII віків. У своїй книжці проф. Буліч теж зовсім не торкається цього питання.

Той церковно-славянський язык, що панував в нашії літературі від самих давніх часів, як на заході латинський, протягом віків багато змінив ся і ставав все більше та більше незрозумілим для широких верств читачів. Ще з XIV в. його почали забувати, а в XVI уже й трудно було знайти людей, щоб доладно знали його; навіть само духовенство більше знало польський язык, ніж славянський. В „славяно-російськїм“ язиці, як стали називать свою літературну мову Українці ще з кінця XVI ст., письменники бачили готовий літературний орґан для висловлювання своїх думок¹⁾, а народ підтримував його через релігійні переконання. Але сей язык дуже відрізняв ся від живої народної мови, його вже мало хто розумів. Новий славянський язык, котрий зклав ся з давнього через всякі примішки, частенько не українські, був теж мало зрозумілий народу. Навіть букви церковно-славянські не відповідали звукам живої української мови. І хоч як пильнували письменники, щоб переймати літературні форми цього языка, вони

¹⁾ Житецькій, Очерк, ст. 36.

не спромогли зовсім увільнитись „від стихійного впливу народньої мови, котра завше вривалась у славянську мову мов блискучий соняшний промінь в темну, спорохнілу будівлю“¹⁾. Сей стихійний вплив завше підтримував ся потребою звертатись з живою мовою до людей різних громадянських становищ. А в літературі в першу половину XVII віку панували т. з. „Учительныя Евангелія“, в другу — казання, в яких народня мова пробивала ся вже широкою струєю.

Ще при кінці XV віку складасть ся той язык, що зветь ся актовим західно-руським языком; в ньому в перше ми знаходимо вже народню мову. Досить рано, ще в XVI віці появились переклади св'ященних книжок на „простую мову“, як от Біблія першого Францішка Скорини, Пересопницьке Евангеліє, Евангеліє В. Тяпинського і т. и.

Таким робом вже самими обставинами мусіло скластись щось середнє між славяно-російською мовою і живою народньою. Процес сього єднання почав ся ще з другої половини XVI століття, але більш менш міцним се єднання стало тільки в XVII столітті. І от наслідком сього обопільного впливу славяно-російської та народньої мов і була „книжкова українська мова“, що задовольняла людей письменних своєю граматичною правильністю, а людей менше книжних своєю загальною приступністю. Українські письменники називали сю мову „руською мовою“, „російскимъ языкомъ“, або просто „языкомъ рускимъ“²⁾. Білоруський елемент в тім язичі теж займав велике місце.

Треба ще зазначити, що з досить ранніх часів на українську мову дуже впливав польський язык. „Уже въ концѣ XVI вѣка“, — пише Костомаров³⁾, — „самые ревностные русские говорили и писали по польски больше и охотнѣе, чим на своемъ языкѣ.“

Таким робом склались дві відміни літературної української мови тих часів: мова „славяно-українська“ та „книжно-українська“. Що до XVIII віку, то перша мова, „славяно-українська“, як і раніше, містила в собі багато особливостей языка церковно-славянського, але до неї увійшло вже дуже багато народніх елементів, та й саму сю славяноруську мову Українці вимовляли по своєму, по народньому. Занадто обрусительна політика Петра Великого вже зовсім добила сю славяноросійську мову; по троху

¹⁾ Житецкій, Очерки, ст. 5.

²⁾ Житецкій, Очерки, ст. 40.

³⁾ Историч. моногр., III, ст. 201.

приймаючи великоруські елементи, вона в другій половині XVIII стол. мусіла вийти з літературного уживання і відступити своє місце літературній мові московській¹⁾. І учителі київської академії, головного осередка просвіти південного краю, одержали суворий наказ стежити за чистотою московської мови своїх вихованців...

А що до книжної української мови, то їй випала така сама доля. Вона стала сливе загальною мовою освічених верств громадянства XVII та XVIII віків. Приватне листування, офіційальні документи місцевих інституцій, літературні твори історичного змісту, все те писалось здебільшого на тій мові²⁾. Проте й їй була не сила бороти ся з московським язиком, що став панувати на Україні від приєднання її до Москви, коли з півночі пішли нові подуви і коли з України почали ходити до Москви вже не стільки вчити, як самим навчатись. І Українці ходили на північ, працювали там і забували свій рідний язик, як от напр. Дмитрій Ростовський, і вже з 60-х років XVIII століття нема ані одного історичного твору, щоб був написаний книжною українською мовою³⁾... Духовне начальство дозволяло тільки ті київські видання, котрі були написані великоросійською мовою⁴⁾. І в протязі сливе всього XVIII ст. вже нічого не друкувалось на славяно-російській і книжній українській мові, бо вони з своїми особливостями правопису не годились для загально-російського уживання⁵⁾... Уживання українського язика почало навіть викликати глузування...

Треба завважити, що в Галичині ті відміни української мови не були знищені, як у нас, і йшли своїм шляхом аж до нових часів; в один час у львівському університеті навіть лекції викладались на славяно-російській мові. Через те галицька мова трохи більше відрізняється від народньої, ніж наша, але вона має свою далеко довшу історію.

Але на місце страчених літературних відмін української мови того часу появилася нова течія. Серед мішанини польської, латинської, славянської мов, з яких тоді складав ся язик український,

¹⁾ Житецькій, Енеида, ст. 55.

²⁾ Ibidem, ст. 70. ³⁾ Ibidem, ст. 84.

⁴⁾ Житецькій, Къ исторіи литературной русской рѣчи въ XVIII вѣкѣ, ст. 21.

⁵⁾ Житецькій, Енеида, ст. 56.

почав значно виділятися елемент народній. Гуманістичні принципи пори ренесансу жили в українській літературі сливе ввесь XVIII вік і нахилили її до розвитку національного почуття¹⁾. По правилах тодішньої піітики²⁾ „слогомъ простымъ, деревенскимъ, мужицкимъ“ могли писатись тільки комедії та карикатурні сцени. Але сей „мужицький“ язик був предтечою нашого теперішнього язика³⁾.

О скільки зникала книжна українська мова, о стільки в літературу все більше та більше уперто почала пробивати ся чиста, жива народня мова⁴⁾. Уряд швидко знищив українську літературну мову, але не здолав мови народньої; оборонці культури, себ то висше духовенство та горожани легко забули свою мову, легко проміняли її на другу; та не забув своєї рідної мови сам український народ. Дяки та бакаляри, що блукали по Україні і розповсюджували освіту по селах і хуторах, своїми віршами протерли за для сеї мови шлях до літератури, аж поки Котляревський не вивів українську літературу на певну стежку і не визначив у ній почесного місця задля народньої мови.

Викладання мов по українських школах.

Подивимось тепер, як викладались язики по тодішніх українських школах. На жаль проф. Буліч подрібно розказуючи, як ся справа велась у Московщині, зовсім промовчує про неї на Україні. Але ми мусимо зазначити, що хоч як примітивні були ті виклади по школах південно-західнього краю, проте тут склались деякі загальні принципи і навчання і мови, котрі потім були перенесені українськими вченими до Москви і стали головною підвалиною філльофічної науки.

Про те, який характер мали братські школи в часи до-могилянські, себто від 80-х років XVI століття до р. 1633, вчені поділяють ся на два табори: одні кажуть, що греко-славянський, а другі — латинський; але є багато доказів, котрі свідчать про греко-славянський характер наших шкіл. В період по-могилянський ті школи мали вже латинський характер.

1) Н. Петровъ, Оч. изъ ист. укр. л. XVIII в., ст. 10.

2) Піітика Митрофана Довгалевого, 1736 р.

3) Н. Петровъ, ор. cit.

4) Житецкій, Энеида, ст. 92, 104—105.

Перше місце між науками по братських школах в їх початках займав славянський язик, на який ще з 1586 р. були перекладені головні підручники; виклади лекцій вели ся також по йому. Було багато причин, через що він лг в основу навчання. Перша з їх, котру ми вище зазначили, було забуття його і незрозумілість не тільки серед народньої маси, а навіть і серед духовенства. А про те се був язик тодішньої науки, тодішньої культури; на йому писались з давніх давен богословські трактати, знайомости з котрими вимагала в наших тодішніх учених релігійна полеміка з католиками.

Але навчання славянської мови по школах було дуже недбале. Ми не маємо богатших, певних джерел, котрі виявляли б нам, як викладалась по школам славянська мова, але те, що дійшло до нас, свідчить про велику примітивність. Із львівського уставу 1586 р. та передмови до граматики Смотрицького (1619 р.) видно, що спершу вчили азбуки, потім складів, часослова, псалтирі і на-решті — граматики. Смотрицький вимагає, щоб граматики вчили практично, але здебільшого по школах вона присвоюалась ненауково, бо ніде було дістати доладних учителів. На учителів попадали навіть люди, що „граматичного художства не учили“; вони привикли примушувати учнів виучувати на память лекції, сподіваючись, що вони зрозуміють їх у вищих класах...

Нема нічого дивного, що ще 1577 року відомий єзуїт Петро Скарга в своїм творі: „O iedności Kościoła Bożego“ насмішкувато писав, що Греки „wielce oszukali“ руських, передавши їм свою віру не на грецькому, а на славянському язичі, що вони ніколи „до першого розуміння і наук не дійдуть“, бо славянський язик не здатний до викладу богословських та філософських розумінь. „Не було на світі та й не буде ані одної академії чи колегії, де б богословіє, філософія і інші науки викладались на тій мові, котра не має ані правил, ані граматики, ані словника“... Взагалі треба зазначити, що оборонці католицтва дуже пильнували підірвати авторитет славянського язика. „Суть нїщии глаголюще“, скаржить ся автор віленського букваря 1621 р. — „иже бѣ титѣла написана на крестѣ Господни еврѣйски и гречески и латински, а славенски нѣсть ту. И того ради глаголють не суть словенскіи книги отъ Бога“... Наслідком сих нападів було те, що оборонці православія жваво взялись за вивчення славянської мови. Перше всього треба було закріпити захитаний авторитет її і завзятим оборонцем виступив Іван Вишенський, хоч що правда, дуже невдало.

„Нѣкоторые наши на словенскій языкъ хулять и не любятъ“, писав він — але то роблять „дѣйствомъ и рыганіємъ“ діавола — той через те на нього воює, занеже єсть плодоносѣйшій отъ всѣхъ языковъ и Богу любимѣйшій, понеже безъ поганскихъ хитростей и руководствъ, се же єсть кграматику, риторикъ, діалектикъ — къ Богу приводитъ“¹⁾... Більш науковим оборонцем славянської мови виступав тодіж князь Андрій Курбський.

А в часи по-могилянські і потім у XVIII ст. славянський язык мусів уступити своє перше місце языку латинському. Виклади його (по граматиці Смотрицького) у могилянській школі стали зовсім занедбані; уживати його дозволялось тільки в перших класах.

Друге місце після славянського языка займав грецький, котрий теж спершу мав велике значінне в школі і викладав ся разом із славянською мовою. З практичного боку знання грецької мови зробилось неминучим, коли в кінці XVI в. поширились зносини з Грецією. Окрім того релігійна полеміка з католиками теж вимагала того, щоб звертатись до творів грецьких отців церкви. Самі школи тоді називались греко-славянськими. Про мову, якою мусіли балакати між собою учні в домогилянські часи, читаємо в львівській шкільній уставі р. 1587: „Также учать на каждый день, абы дѣти единъ другого питають по грецку, абы ему отповѣдалъ по словенску, и тижъ пытаются по словенску, абы имъ отповѣдано по простой мовѣ. И тижъ не мають зъ собою мовити простою мовою, ено словенскою и грецкою“. Викладалась грецька мова здебільшого по *Ἀδελφότης*-у, але є звістки, що вживали ся і інші підручники²⁾.

Що до пізнійших часів, то грецький язык так само занидів, як і славянський. Уже до року 1649 виклади його геть підупали³⁾, а потім і зовсім припинились, і тільки від р. 1738 його знову почали викладати, але він на рівні з німецьким та єврейським уже став не обовязковим для учнів могилянської Академії.

Дуже рано наші учителі завважили, що з одним славянським языком далеко не зайдеш, бо тут же під боком був инший вплив — польсько-латинський і „щобъ нашу Русь не прозывали глупою Русью“, дуже рано по братських школах почали викладатись і сі язики⁴⁾. Латинський язык в домогилянській школі не мав такої великої ваги, як в по-могилянській. Звичайно консерватори узброювались проти його, як і проти всього нового. „Не ходи, люби-

1) Акты Ю. и З. Россіи, т. II, 210.

2) Харлампович, ст. 452.

3) Петровъ, Исторія Академіи, ст. 79.

4) Харлампович, ст. 414.

мій брате, до латинское хитрословное лжи, бо вѣру згубишь“, — писав відомий оборонець старини, Іван Вишенський. Але латинський язык був тоді всесвітнім науковим языком і се разом з практичними потребами Українців, як належних до королівства Польського, примусило їх викладати його по школах. Bez łaciny płaci winu, писав у своїйому Exegetis-і ще Сильвестр Коссов. Проте треба зазначити, що латинський язык викладав ся спершу дуже недбало, та й учителів доладних для сього тоді не було.

Але зовсім не те помічаємо в період по-могилянський: латинський язык став головним языком і заступив місце славянського; всі інші языки мусіли вкорятись латинському. На йому у могилянській колегії здебільшого викладались усі науки, на йому були сcribe всі підручники. Підручником для латинської мови була граматика єзуїта Емануїла Альвара — *Institutiones linguae latinae*, котра панувала тоді як шкільна книжка не тільки у нас, але навіть і в західній Європі. Вже в синтаксмі — другому граматичному класі — учні балакали латинською мовою, мов своєю рідною. Сьому помагало й те, що учні не мали права балакати поміж собою як у школі, так і дома на иншій мові крім латинської¹⁾.

Польський язык в пору відкрити братських шкіл панував у литовсько-польських краях, через те зрозуміло, що практичні потреби вимагали завести виклади сього языка по школах ще від самого їх заснування. Література, що оберталась тоді по південно-західному краю, здебільшого була написана польською мовою. Вплив польського языка до того був великий, що навіть оборонці православія здебільшого писали свої релігійно-полемічні твори тільки польською мовою²⁾. Один час київська академія навіть називала ся „Полоно-Славно-Латинскою“³⁾. Але се було знання поза школою; в школі-ж, як от у Могилянській колегії, наука сього языка не була особливо розвинена.

Нам ще вістаєть ся сказати декілька слів про „русскій языкъ“, „просту мову“, як його тоді називали, себ то про той язык, яким тоді балакали на Україні. Він був прапором української народности, котру завзято нищили Поляки.

¹⁾ Див. Аскоченскій, т. II, ст. 104: „Правила Рафаїла Зборовскаго († 1747) для Киев. Акад.“ пункт 7.

²⁾ Голубев, ст. 187.

³⁾ Вишневскій, ст. 122.

Подекуди на Україні його уживали на суді і в адміністративних зносинах. Через те він зробився предметом шкільної науки (але не скрізь)¹⁾. Та про те, як по школах викладали сей язык, до нас не дійшло ніяких звісток. Скоріше всього, що його вчилися практично, бо ми не знаємо ані одної граматики сеї мови²⁾. Ігнат Євлевич повідомляє, що в Києві руської мови навчав „Moskal rodem“³⁾. Але пізнійше, коли запанував латинський язык, руський, як і польський зовсім підупав. Про те, як у Київській Академії знали руську і польську мову, свідчить хоча б отсей факт. Року 1749 київський ген. губ. Леонтієв просив академію прислати йому студента, котрий би міг перекладати з польського на руське. Префект, еромонах Г. Кониський, відповів, що такого в Академії нема. „Хотя бо многы суть полскій языкъ гораздо вѣдающіи, однакъ тѣи русскаго языка совершенно не знаютъ; а напротивъ, которіи на русскомъ языкѣ, какъ и породившіися зде, искусны, тѣи полскаго... не вѣдаютъ“...⁴⁾

Таким робом із сеї коротенької розвідки бачимо, що вивчення мов тоді мало здебільшого примітивний характер, — звичайно, з погляду наших часів. З початку на перше місце був поставлений слов'янський язык, але він скоро уступив латинському, котрий панував у Київській Академії аж до нових часів⁵⁾.

Розвідки про український язык (друга половина XVIII і початок XIX ст.).

1. Коли почала розвиватись діалектольоґія руської мови, себ то ще в XVIII ст., явилось і питання, що таке українська мова або „малорусское нарѣчіе“, як її тоді називали. Ще Гредьяковський писав про особливости вимови Українцями звуків **Ф** і **Ѣ**⁶⁾. Потім Ломоносов в увагах до статі: „О множественномъ окончаніи прилагательныхъ именъ“ писав про українську мову: „Сей

1) Харламповичъ, ст. 425.

2) Ibidem, 423.

3) Братський монастир „miał magistrów: w ruskey szcole — ustawnika Theodora, moscala rodem“ (Голубевъ, Ист. К. А., Приложения, ст. 75).

4) Вишневскій, ст. 123. [Тут мова йде, очевидно, про мову російську. *Ред.*].

5) Про виклади мов по школах див. працю Харламповича.

6) Див. Симоні (див. в початку нашу Бібліографію № XVI) № 1, наведена виписка з „Разговора объ Орфографіи“ (1748 р.).

діалектъ съ нашимъ очень сходенъ, однако его ударенія, произношенія и окончанія реченій отъ сосѣдства съ Поляками и отъ догвременной бытности подъ ихъ властію много отмѣнились или прямо сказать попортились“. Через те Ломоносов думав, що від „малоросійскаго діалекта для установленія великоросійськихъ окончаній ничего не слѣдуетъ“. Навпаки, як що йти за українською мовою, „то великоросійскій языкъ тѣмъ больше испортится, нежели исправится“¹⁾. Сумароков у статі²⁾ написаній проти Ломоносова зазначає український вплив на великоросійскій язык і поясняє його тим, що колись всі московські школи були переповнені Українцями. Він обурюється на Ломоносова за те, що той уживає деяких місцевих слів, а се, на його думку, дуже псує російський язык. „Так сіе провинціальное произношеніе и вкоренилося“, — пише Сумароков у зазначеній статі: „яко Всигды, Теби, Мья, и протчія Малоросійскія испорченныя выговоры: а особливо пѣвчія многое преобразили, какъ многое преображаютъ и Великоросійскія дьячки, подьячія и бабы. Малоросіянцы вмѣсто Тебѣ Господи: Теби Господы и вмѣсто Господи помилуй, поютъ иногда Господы помилуй: и такъ далѣе. Но есть-ли намъ писать по выговору Малоросійскому, такъ должны мы вмѣсто лѣта говорить лита, а вмѣсто Только — тилько и протч. или вмѣсто однако, однакъ, и протч., изъ чево многое уже и воспріято“. Шлецер, що жив разом з сими трома вченими — Тредьяковським, Ломоносовим та Сумароковим, теж звертав увагу на різниці мов руського язика³⁾; так напр. він, правда трохи кумедно, зазначав, що Українці нібито вимовляють особливо звук **ѳ**, не схоже зі звуком **ф**, а більш схоже на греческу **ѳ**; він же зазначав, що звуки **е** і **ѣ** вимовляють ся різно.

Погляд Ломоносова на „малоросійскій“ діалект, як на попсований польонізмами руський, дуже довго панував у фільольотичній літературі. В „Сравнительныхъ словаряхъ всѣхъ нарѣчій“ (1787—1789) Катерини II знаходимо теж саме: „малоросійское нарѣчіе“ се не що инше, як російське, на польський зразок перекручене⁴⁾.

З початку XIX століття цікавість до народніх мов, а разом з тим і до української, ширшає все більше та більше. На ті роки

¹⁾ Буліч, ст. 1101.

²⁾ „Разсужденіе о правописаніи“; див. Симоні № 4.

³⁾ Нескінчена стаття „Russische Sprachlehre“, Буліч, ст. 1102.

⁴⁾ Про се див. нижше.

припадає і перша редакція першої української граматики А. Павловського, котру він року 1805 подав в рукописи до російської Академії. В сім роки вийшли три видання Енеїди Котляревського з додатками українських словників, і кілька статей що дотикали української мови.

Так на 1810 — 1812-й роки припадає ряд статей у журналі „Вѣстникъ Европы“, котрі підіймають питання про відносини української мови до великоросійської, про час початку української мови, про зв'язок її з польською і т. п. Всі ті статі появились через книжечку невідомого автора: „Исслѣдованіе баннаго строенія, о которомъ повѣствуетъ лѣтописецъ Несторъ“¹⁾. За сеї книжечки виникли суперечки поміж ученими, а власне про те, як розуміти слова літописця Нестора під 1089 роком: „банное строеніе“. Ті суперечки цікаві для нас тим, що для їх розв'язання вчені звернулись до української мови і в своїх працях взагалі зворушили питання про українську мову. Невідомий автор під „баннимъ строеніємъ“ розумів кам'яні церковні „куполи“, бо українське слово баня означає „высокой сводъ надъ церковнымъ зданіємъ“²⁾. М. Т. Каченовський, проф. славянських мов (Моск. ун.) і редактор і видавець „Вѣстника Европы“, обурився проти такого міркування. „Извѣстно, — писав він у 1809 році — что малороссійское нарѣчіе занимаетъ средину между нашимъ русскимъ языкомъ и польскимъ, изъ послѣдняго вошло въ него множество словъ и оборотовъ въ продолженіе того времени, когда Малороссія находилась подъ польскимъ господствомъ“³⁾. Слово баня Каченовський виводив від польського *bania* = тиква, пазир, і під „баннимъ строеніємъ“ він розумів „мѣсто для омовенія“, або „купель для крещенія“⁴⁾. Далі року 1811 та 1812 суперечники ще раз обмінялись статтями⁵⁾, і що цікаво, вже торкнули й питання про перший початок української мови. Сього ж таки питання М. Каченовський торкнувся і в своїй статі: „Взгляды на успѣхи россійскаго вѣтѣйства въ первой половинѣ истекшаго столѣтія“⁶⁾. На думку Каченовського в Україні через панування польського

¹⁾ СПб. 1809, 8°, 35 ст. ²⁾ Буліч, ст. 1108.

³⁾ В. Е., 1810 р., Ч. 49, № 1, ст. 60—70. ⁴⁾ Буліч, ст. 1108.

⁵⁾ „Изложение споровъ о банномъ строеніи, о которомъ повѣствуетъ Лѣтописецъ Несторъ“ (В. Е., 1811 р., Ч. 60, ст. 116—139, а також: В. Е., 1812 р., Ч. 61, ст. 25—52), невідомого автора; Каченовський відповів у В. Е., 1812 р., Д. 65, № 17, ст. 38—56: „Еще нѣсколько словъ о банномъ строеніи“.

⁶⁾ Труды Моск. Общ. Люб. Росс. Слов., 1812 р., I ч.

язика попусував ся руський язык, котрий „мало по малу принималъ окончанія, обороты въ словахъ и цѣлыя слова отъ польскаго, между тѣмъ какъ языкъ славянскій оставался въ церковныхъ книгахъ“. Вчені монахи, аби зберегти на далі славянський язык від забуття, „сочиняли грекославенскія и особо славенскія грамматики“ (розуміють ся „Адельфотес“ та грамматики Зизанія і Смотрицького). Як зразок попованого південно-західного языка Каченовський подає повні польонізмів вишивки з казань Іоанкія Іалятовського.

На суперечку про „банное строєніє“ відгукнув ся і відомий ієрарх Євгеній Болховітинов, тоді архієпископ калужський. Року 1814 він між иншим писав: „Не вѣрю, чтобы Несторъ писалъ на малороссійскомъ языкѣ, котораго при немъ не было, а что у Малороссіянъ осталось больше нежели у насъ словъ его, это не доказательство“¹⁾.

Свої погляди на український язык Каченовський виявив теж в примітках до перекладу статі польського вченого Бандтке: „Замѣчанія о языкахъ“²⁾. Тут Каченовський вперше зворухнув і до нашого часу пекуче питання про давність української мови в порівнянні до великоросійської; окрім сього Каченовський перший з російських учених і публіцистів заперечав можливість і резонаність самостійної української літератури. В своїй статі Бандтке каже ось що: „Языкъ малороссійскій (котораго столица есть Кіевъ), какъ не уступающій въ старшинствѣ великороссійскому, не можетъ быть нарѣчіемъ сего послѣдняго... И хотя Нѣмцы увѣряютъ, якобы малороссійское нарѣчіе есть нечто иное какъ русской языкъ, испорченный примѣсю къ нему польскаго, не смотря на то малороссійское нарѣчіе старѣе многихъ другихъ; ибо Кіевъ процвѣталъ уже въ то время, когда Москва не существовала, а словянскіе Поляне еще прежде Рурика говорили не иначе какъ своимъ словянскимъ языкомъ“. Каченовський не згожував ся з сим і так розбивав ті докази Бандтке: „Ни славянскіе Поляне... ни жители Княжества Кіевскаго... не могли говорить нынѣшнимъ малороссійскимъ нарѣчіемъ, потому что и самое названіе Малороссіи тогда не существовало. А что польскій языкъ имѣлъ весьма сильное вліяніе на составъ малороссійскаго нарѣчія, въ томъ никто изъ свѣдущихъ не сомнѣвается“.

¹⁾ „Древняя и Новая Россія“, 1880, октябрь, ст. 355 і 361.

²⁾ „Замѣчанія о языкахъ Богемскомъ, Польскомъ и нынѣшнемъ Россійскомъ“, В. Е., 1815 р., Ч. 84, ст. 23—35, 118—124.

В зазначеній статті Бандтке є таке побажання: „Дай Боже, чтобы и малороссійскій языкъ сталъ въ ряду ученыхъ славянскихъ языковъ!“ На се Каченовскій насмішливо відповідає: „Г. Бандтке предполагаетъ въ мал. языкѣ, повидимому, богатую литературу; между тѣмъ какъ онъ никогда не былъ подведенъ подъ грамматическія правила, и при нынѣшнемъ своемъ состояніи способенъ только къ шуточнымъ сочиненіямъ, какова Энеида и двѣ или три извѣстныя оды. Великороссійскій языкъ... еще далекъ отъ совершенства; когда же догонитъ его малороссійскій почти съ одною своею Энеидою, и къ чему бы послужило его возвышеніе на степень ученаго языка, сопряженное съ непреодолимыми трудами?“¹⁾

Питання про українську мову торкнув ся і О. Левшин. Левшин (1799—1879), вихованець харківського унів., був товаришем міністра внутр. справ (1854—1859) і одним з діячів знищення панщини. В своїх „Письмахъ изъ Малороссіи“ (1816 р.) молодий автор — йому тоді було всього 17 років — пише, що український язык „происходитъ отъ древняго славянскаго, но смѣшанъ съ нѣмецкими, латинскими, польскими перековерканными словами; отъ чего дѣлается почти непонятнымъ Великороссіянину. По множеству иностранныхъ выраженій и особенныхъ оборотовъ составляетъ самое отдаленнѣйшее нарѣчіе языка Россійскаго. Онъ хотя и не имѣетъ правилъ, однакожъ немногіе ученые Малороссіяне употребляютъ его въ сочиненіяхъ. Перелицованная Энеида, прекраснѣйшее въ своемъ родѣ произведеніе, служитъ тому доказательствомъ. При всемъ томъ до сего времени онъ составляетъ языкъ народа. Но ежели геніи здѣшной стороны обратятъ на него вниманіе и образуютъ оный, ограничивъ положительными правилами грамматики, тогда Малороссіяне въ славѣ ученыхъ произведеній своихъ можетъ быть будутъ состязаться съ просвѣщеннѣйшими народами Европы!“²⁾ Так пророче думав молодий автор, не звертаючи уваги на міркування відомого вченого, професора славянських мов Каченовського!...

Року 1818 появилася перша друкована граматики українського языка. На ній зупинимось докладніше.

¹⁾ Буліч, ст. 1111.

²⁾ „Письма изъ Малороссіи, писанныя Алексѣемъ Левшинымъ“. Харьковъ, 1816, 8^о, 4+206 ст. Буліч, ст. 1112. Лазаревскій в „Указателѣ источниковъ“, вып. I, теж зазначає.

2. Граматика А. П. Павловського. Ще року 1805 до російської Академії був поданий рукопис: „Обозрѣніе малоросійскаго нарѣчія или граматическое показаніе существеннѣйшихъ отличій, отдалившихъ сіе нарѣчіе отъ чистаго російскаго языка, сопровождаемое разными по сему предмету замѣчаніями и сочиненіями“¹⁾. Але в Академії не дуже поспішали; надрукована грамати́ка була тільки через 13 років, року 1818²⁾.

Хто такий був Павловський, нам не звісно; дещо про його знаходимо тільки в його граматиці. Що він не був Українець, се відомо з його передмови та й сама граматика частенько виявляє, що її написав „Великоросіянин“.

Граматика Павловського починаєть ся цікавою передмовою: „Вмѣсто предисловія“ (ст. I—VI), де автор зазначає ті причини, що заставили його, Великоросіянина, вивчитись української мови. „Если бы я предпринялъ описать все то, что можно найти любопытнаго въ Малой Россіи“, так починає свою книжку Павловський, „то підприємтіє мое требовало бы не одного года“ і „составило бы превеликую книгу“. Зазначивши потім, що „Малоросіяне“ зберегли дуже багато своїх особливостей, Павловський каже: „Довольно будетъ для меня положить на бумагу одну слабую тѣнь исчезающаго нарѣчія сего близкаго по сосѣдству со мною народа, сихъ любезныхъ моихъ соотчичей, сихъ отъ единныя со мною отрасли происходящихъ моихъ собратьевъ“. Далі Павловський описує приємний характер Українців, котрий він добре зазнав, „нѣсколько

¹⁾ У „Сѣв. Вѣстн.“ за 1805 р. (ч. V, ст. 351—352) знаходимо таку замітку: „Россійская Академія. Засѣданіе 11 марта 1805 года. Членъ Академіи г. Ст. Сов. и кавалеръ Н. Я. Озерецковскій сообщилъ собранію письменную книгу подъ названіемъ: *Обозрѣніе...*, при письмѣ отъ трудившагося надъ симъ сочиненіемъ г. Павловскаго къ господамъ членамъ Академіи, которое имъ однако же не подписано. Книга сія принята отъ собранія съ удовольствіемъ и г. Президентъ Академіи препоручилъ членамъ оныя Д. М. Соколову, И. А. Дмитревскому, П. Соколову и прочимъ господамъ членамъ, кому будетъ угодно, разсмотрѣвъ сіе сочиненіе, доставить въ Академію свое объ ономъ сужденіе“.

²⁾ Назва: „Граматика | Малоросійскаго нарѣчія, | или | Грамматическое показаніе... и. т. д. (як і в рукописі 1805 р.). Сочин. Ал. Павловскій. Эпіграф: *Ego pro sententia mea hoc censeo. — Pedibus in hanc sententiam itum sit! — Senec. Apocoloxint.* Въ Санктпетербургѣ. Въ типографіи В. Плавильщикова. 1818 года.“ В бібліограф. замітці „Сына От.“ — „продается по 2 р. 50 к.“ Другий листок граматики з посвятою: „Любителямъ | Соотечественникамъ | и | словесности | усерднѣйше посвящается | Сочинитель“. Ст. 13+114 in 8°.

лѣтъ живучи въ малой Россіи“. (На ст. 110 зазначається „деревня Вырей, что въ Слободской Украинской губерніи“). „Прельстившись моими чувствованіями я желалъ проникнуть сущность ихъ нарѣчія и успѣлъ въ своемъ желаніи столько, сколько мнѣ было возможно. Видя же, что небезполезно иногда заняться симъ, какъ сказать, ни мертвымъ, ни живымъ языкомъ, я собралъ существеннѣйшія его правила и расположилъ оныя по грамматическому порядку“. Зазначивши далі, що дрібних особливостей він не подає, Павловський каже, що „все сіе сдѣлавъ я какъ для удовольствія любопытныхъ... такъ и для показанія... той разности, которая малороссійскую рѣчь сдѣлала столь непохожою на всеобщій нашъ языкъ“. Кінчається передмова і для наших часів дуже цікавою заявою: „Ежели разбѣраніе Архангельскаго, Новгородскаго, Полоцкаго, Стародубскаго, Муромскаго и другихъ нарѣчій (не говорю Финскихъ, Ордынскихъ, Югорскихъ, Сибирскихъ, Камчатскихъ языковъ)... занимаетъ иногда любомудріе и время многихъ знающихъ справедливую цѣну вещи людей, и даже тѣхъ самыхъ, которые поставили себѣ за предметъ обогатить и вычислить Россійскій лексиконъ; то для чего жъ не заняться сколько нибудь и такимъ нарѣчіемъ, которое составляетъ почти настоящій языкъ?“... Отсеї слова, сказані 90 років тому назад, на жаль ще й тепер можна з сумом сказати багатьом з наших діпломованих офіціальних славистів...

Після сеї передмови починається вже сама граматики. Вся книжка ділиться на дві далеко нерівні часті: перша (ст. 1—21) „о буквахъ и о произведеніи словъ“, і друга (ст. 22—114) „о сочиненіи по стихотворствѣ малороссійскомъ“. В першій часті всього на 21 сторінці міститься сама українська граматики. Подаємо головніші місця її.

„Малороссіяне не знають особаго щота своимъ буквамъ; ибо все онѣ суть либо славянскія церковныя, либо россійскія гражданскія“. Так починає свою граматику Павловський і переходить до розділу: „о произношеніи буквъ“. Сей розділ свідчить, як докладно Павловський вивчив ся української мови; тут зазначено головніші прикмети української фонетики, як от м'яккість **ц** на кінці слова, тверде і м'якге **г** (= g, h), діфтоніи **дж** і **дз**; про **и** сказано, що воно здебільшого вимовляється як **ы**; **л** міняється на **в** (вовкь, повковникъ(?); **о** вимовляється як **і** (шіп), **ѣ** — як **і**, **ѳ** — як **хв**, **ѳ** — як **хвт**(?), напр. Хвтеодоръ, зазначені і діфтоніи — пуіпъ, рудъ. Отсе і вся фонетика; практично вона уживається і в прикладах в граматиці, і в словнику, що творить

другу частину книжки. В увазі, котрою кінчається фонетика, П. між иншим каже: „Въ Малороссіи весьма мало существеннаго отличія въ произношеніи отъ чистаго російскаго языка, и главнѣйшее есть ощущаемая ухомъ грубость“.

Морфологія вже дуже примітивна. Починається з деклінацій, котрих автор зазначує п'ять: 1) ж. р. на **-а, -я**; 2) слова м. р. на **-ъ, -й, -ь**; сер. р. на **-е, -о, -ѣ**; 3) сер. р. на **-я**; 4) ж. р. на **-ь**, і 5) ж. р. на **-і**. На кожному з п'яти деклінацій дається слово з перекладом на руський язык. Таблички деклінацій скрізь вірні, хиб не видно. Зазначено зм'якшення **к, г, х** в **ц, з, с** у Dat. і Locat. Про окінчення **-ові** в Dat. просто душно додано: „сіе окончаніе означаетъ умягченіе грубости нарѣчія“... Про слова середн. р. на **-е, -о, -ѣ** (насіньнѣ) неправдиво сказано, що вони не уживаються у numer. plural.

Що до „прилагательныхъ“ (ст. 10), то тут зазначаються і „степени уравниенія“; між иншим „превосх. ст.“ складається через додання до першого ступня слів дуже, сильнѣ; окрім цього „грубѣйшіе въ сильномъ движеніи души говорятъ еще изъ сына, изъ чорта, изъ чортóвого, изъ бисóвого сына“...¹⁾ Що до відмінків, то Dat. і Locat. ж. р. кінчається на **-ый**, а не на **-ій**, як тра було б.

Далі йдуть (ст. 11—12) „Увеличительныя и уменьшительныя имена“. Приводяться приклади здрібнілих слів навіть з утвореним суфіксом, напр. кусокъ, кусочекъ, кусочечокъ, що автор навряд чи чув поміж народом. Взагалі про здрібнілі слова автор пише: „Изобильное сіе уменьшеніе уже слишкомъ нѣжно, отчасти смѣшно, и больше самопроизвольно“...

Заіменники нічого особливого не мають; тільки замість genetivus'a від слів **я, ты** поставлені чогось чортки: — —; вживається форма **ма** = моя.

В дієслові автор з початку дає конюгацію „помагающаго глагола“ бути. Потім ідуть перша і друга конюгація дієслів співать і ворухить. Треба зазначити, що конюгація тут цілком українська, помилок сливе що й нема. Минулий час буває „однократный“, як от заспівавъ або співнувъ, і „многократный“ — співавъ. З особливих форм зазначається „давно-

¹⁾ У вірші „Вакула Чмыръ“ читаємо: Въ тымъ берлозі руді й нові тепленько изъ сына.

прошедшее“ — співав, ворушав. Будущий час (Futurum), як і минулий буває „однократный“ — заспіваю або співну, і „многократный“ — буду співать або співатиму. З imperativ. цікава форма співни, ворухни. Infinitiv ніби то має два часи: теперішній — співать або співати, і минулий („однократный“) — співнуть, заспівать, заспівати. Про participium автор пише (очевидячки, маючи на увазі те part., котре починає скорочане придаточне речення): „Причастій ни настоящего, ни прошедшаго времени у Малороссіянъ совсѣмъ нѣтъ; а замѣняютъ оныя мѣстоимѣнія, первое той-що, тотъ-который и глаголѣ въ настоящемъ времени, а послѣднее тѣже мѣстоимѣнія и глаголѣ въ прошедшемъ времени, на пр.: Ты мушъ¹⁾ я не чувъ теі казани, що въ церкві дякъ читавъ“.

Що до числівників і „прочихъ частей рѣчи“, то П. каже, що вони нічим особливим не відрізняють ся від тих форм языка російського.

Отими невеличкими вказівками і вичерпується вся грамати́ка Павловського. Як бачимо, вона дуже поверхова, часами й не вільна від помилок; проте вона цікава для нас тим, що вперше зазначає особливості української мови, і зазначає, треба сказати, іноді доволі правдиво і близько до народньої мови. А дієслова тут викладено зовсім гарно, чого від тих часів і сподіватись не можна було б.

Друга частина книжки (ст. 22—114) поділяється на дві глави: 1) „Краткій малороссійскій словарь“; 2) „Примѣры на малороссійское сочиненіе“. Що до першої глави, то зміст її подамо нижче, в розділі про словники. Тут тільки коротенько зазначимо передмову до сеї глави. — „Нужно ли предлагать правила малороссійскаго сочиненія?“ питає Павловський з початку глави і відповідає, що ні, бо вони мало чим відрізняють ся від языка руського. „Кто знаетъ языкъ, тотъ знаетъ и его нарѣчіе. Всѣ грамматики, сколько ихъ есть на свѣтѣ, суть не что иное, какъ повтореніе всеобщей, всѣмъ языкамъ принадлежащей грамматики. Ни одной изъ нихъ нѣтъ такой, которая заключала бы въ себѣ одинъ только идиотизмъ, или самыя отличительныя свойства языка“. Через все се автор каже, що „О малоросс. сочиненіи нѣчего... сказать важнаго“. Про складання віршів можна сказати теж саме, хоча „природа, „изливающая духъ стихотворенія всѣмъ народамъ, правда, Малороссіян надѣлила онымъ съ избыткомъ“.

¹⁾ В словнику Войцеховича ты мушъ = будто, якъ бы.

В главі II другої часті книжки містять ся українські приклади, балачка, пісня: „Гомінъ, гомінъ по дуброві“, потім уривок: „Изъ исторіи нѣкатораго Малороссіяна“, котрий можна лічить за прототип „Пана Халявського“ Кв.-Основяненка, і на кінці жартовлива велика вірша „Вакула Чмырь“ (ст. 93—106). Останні дві речі, „Изъ исторіи“ та „В. Чмырь“, як раз підходять під характеристику української літератури, яку подає на ст. 111 Павловський (див. низше). У всіх сих статях більш менш незрозумілі слова, а „Вакула Чмырь“ і цілком, перекладені на російську мову.

Кінчаєть ся граматика Павловського дуже цікавими, подекуди, правда, кумедними „Общими замѣчаніями“ (всіх VII, ст. 106—104). Зазначивши, що в українській мові є досить слів чужоземного пня, а також і слів місцевих, автор каже, що „почти повѣрить не можно, сколь легко на малороссійскомъ нарѣчїи изъясняютъ особливо простоту и невѣжество, сколь естественно изображать страсти, и сколь прїятно шутить“. В українській мові є чимало слів, котрі навіть риториці великороссійській „могли бы придать не мало важности, силы и хорошаго изображенія вещи“. Авторъ зазначає українські слова недогорокъ, ослонъ, кре сать, погоничъ, котрі „лучше или короче именуютъ вещь“, ніж руські слова огарокъ, скамья, огонь вырубать, кучеръ. Особливо се треба сказати про слово весільлѣ, котре „съ перваго раза даетъ понятіе, что свадьба есть такая минута въ человѣческой жизни, которая всеконечно должна быть сопровождаема веселіемъ“. Через се „таковыя слова стоило бы только обработать и ввести въ употребленіе“. Але в українській мові, на думку автора, є чимало і таких слів, котрі „составляютъ однѣ только погрѣшности человѣческаго разума“; такі ніби то слова: у пыръ, зъ уздромъ, а також і всі „бранныя“ слова, котрі (лайки) „означають твердый характеръ сего народа; и онѣ столько сильны, что не только естеству, но даже слуху нетерпимы. Таковыя слова и рѣчи щастливъ бы человѣкъ былъ, если бы Провидѣніе со всеѣмъ изгладило въ словарѣ душевныхъ понятій“.

Автор не зовсім згожуєть ся з поглядом, що український язык „нѣженъ“. „Кто не знаетъ напротивъ того, сколь многія, и сколь сильныя выраженія употребляетъ Малороссіянинъ противу кого либо раздраженный? „Нїжъ твоѣму бѣткowi въ сердце; стонадцять чортывъ твоїй матері“, и еще горшія брани ужасное понятіе представляютъ о его характерѣ“. Зазначивши, що самі Українці дуже приємний, гарний народ, автор каже, що і мова їх не скрізь

однаково „груба“. „Вообще, люди живущіе въ городахъ, имѣющіе благородное обращеніе со своими начальниками, угощающіе своихъ друзей, ведущіе съ другими народами тѣсныя связи, натурально изобилуютъ въ рѣчахъ своихъ множествомъ ласкавыхъ, вѣжливыхъ, пріятныхъ словъ“. Але зовсім не те знаходимо по селах, де мова вже занадто „груба“. Зі всього сього автор заключає, що треба невідмінно вичистити українську мову, і тільки тоді буде можливо судити про неї без помилок.

Далі Павловський порелічує відомі йому українські твори того часу, і каже, що всі вони „кажется, заключаютъ одну шутку; и всё онѣ Малороссіяны представляютъ народомъ грубымъ, ретивымъ, суевѣрнымъ, и слѣдственно не заслуживающимъ почтеннаго мѣста въ бытописаніяхъ“ (ст. 111). Автор не згожуєтсья з таким поглядом, бо в сих творах „описывается во всей своей простотѣ Малороссіянинъ такой, до котораго не долетѣлъ еще лучъ нима-лѣйшаго просвѣщенія; а какой же народъ не былъ грубъ, суевѣренъ, варваръ, пока свѣтъ наукъ не осіялъ его душу? И не видимъ ли мы уже великихъ пастырей, министровъ, полководцевъ, сочинителей, произшедшихъ изъ Малороссіяны?“...

Зазначивши далі важність знання української мови, особливо для того, щоб більше збагнути історію давніх народів, автор каже: „Просвѣщеніе, до нашихъ временъ въ неподвижномъ почти состояніи въ Малороссіи бывшее, производитъ нынѣ удивительно успѣшныя дѣйствія. Вселенная скоро увидитъ ее членомъ получившимъ бытіе свое въ одно и тоже мгновеніе вѣковъ со всѣми другими членами великаго тѣла Всероссійской Имперіи: кто же намъ тогда покажетъ истинный образъ нашихъ предковъ въ прошедшихъ временахъ, если мы не сохранимъ настоящаго образа ихъ мыслей и нарѣчія?“ Після сього П. ставить цікаве питання: „Нужно ли сохранять различныя нарѣчія, которыхъ во всякомъ языкѣ находится не малое количество? или предать всё оныя забвенію?“ і рішуче відповідає: „нужно сохранять всё нарѣчія, сколько бы ихъ не нашлось, въ какомъ бы ни было, а тѣмъ болѣе въ нашемъ отечественномъ языкѣ“.

Сим і кінчить ся книжка Павловського. Не дивлючись на те, що вона здебільшого складена поверхово і в багатьох місцях навіть і хибить, ми все таки повинні зазначити її велику вагу, як першої граматики української мови. Вона писалась в ті часи, коли про українську мову більше нічого не знали окрім загальної чутки, що се великоросійський язык попсований польонізмами. А таке зазначення важности знання говорів, яке

ми тільки що бачили, можна поставити Павловському тільки в заслугу¹⁾.

На граматику Павловського в тім же 1818 році появилася рецензія кн. Цертельова²⁾ першого етнографа, що звернув увагу на народну українську поезію. „Отъ того ли, что на всѣ предметы, напоминающіе намъ о родинѣ, смотримъ мы особыми глазами, или отъ того, что книга сія подлинно занимательна, я прочелъ ее безостановочно и съ удовольствіемъ“, — так починає кн. Цертельов свою рецензію. „Кажется, однакож, что она дѣйствительно заслуживаетъ вниманіе любителей отечественной словесности“. Зазначивши потім, що як би очистити український язык от сили чужоземних слів, то ми б мали мову, котрою балакали за часи Володимира, Цертельов каже, що український язык міг би збагатити навіть руский язык. „Въ нарѣчіи семъ находится много словъ, помогающихъ объясненію этимологии словъ русскихъ“ (приводить ся невдалий приклад: роска = розга і доказуєть ся, що розга творить ся від слова ростка!). Потім Цертельов переходить до критики книжки Павловського. Критика дуже невдала і тільки показує, як мало знав українську мову сам рецензент. „Первоначальные опыты никогда не могутъ быть совершенны“, правдиво каже Ц., приступаючи до розгляду книжки. Він зазначає ось які ніби то хиби в книжці Павловського. Спершу лічить помилкою правило П., що третій ступінь прикметників складаєть ся через прибавку до першого „слога пре, а иногда и слога на и“, бо се, на думку рецензента, „бываетъ совершенно наоборотъ“. (В українській мові префіке на и прилучаєть ся не до першого, як невірньо каже Павловський, а до другого ступня прикметників; може се мав на думці Цертельов?). А що до третього ступня з словами изъ чорта і т. д. (див. вище), то Цертельов на се

¹⁾ Про граматику П. знаходимо замітки у отсих авторів: 1) Буліч, ст. 1115—1119; тут викладена передмова і „общія замѣчанія“, але про саму граматику сказано вже занадто мало. На жаль, як і скрізь у своїй книжці, Буліч не подає бібліографії. 2) Пыпинъ, Споръ между южанами и сѣверянами, В. Евр. за 1886 р. кн. 4, ст. 745—747; тут цілком передрукована передмова до граматики Павловського; теж сама в його „Исторія р. этнографія“, т. III, ст. 310—312. 3) Багато заміток знаходимо у Дашкевича (див. нашу Бібл., № XVII) на ст.: 1, 12, 26, 78, 80—82, 97. Тут передрукована більша частина „общ. зам.“ 4) А. Лазаревскій, „Указатель источниковъ для изученія малороссійскаго края“, вып. I, № 56 — коротенько подаєть ся зміст книжки.

²⁾ „Сынъ Отеч.“, 1818 р., ч. 46, № 23, стр. 147—151.

насьмішувато каже: „Есть ли хотя одинъ языкъ, въ которомъ бы превосходство одной вещи передъ другою означалось прибавленіемъ слова чортъ или чортовъ сынъ“... 2) Павловський через щось не зазначає genitivus-а від заіменників **я, ты**. 3) Слово **ма** не заіменник, а 3 л. ргаес. від слова маю. 4) Дієслови співають і ворухить не мають „давнопрошедшаго времени“ (Павловський дає: співувавъ, ворухувавъ). 5) Цертельов не згожуєть ся з Павловським, що в українській мові нема particip. часів минулого та теперішнього, навпаки „Малороссіане имѣють слова: писанный, украденый, стоячій, лежацій“. 6) Деякі слова ніби то невірно написані, як от вечера, найматка, нудить, хвостыкъ, Бисъ дерево замість: вечера, паниматка, нудить(?), хвастыкъ(?), Божь-дерево. 7) Цертельов вірно зазначає, що деякі слова невірно перекладені, як от вадно — тошно, а треба — вредно, несмачный — „сваренный безъ мяса, сала и масла“, а треба — невкусный і т. д. 8) Український язык має свої говірки і Павловському варто було б користуватись найкращою — полтавською. 9) На думку Ц. **и** вимовляєть ся **ы** не здебільшого, як каже Павловський, а тільки в декількох випадках. 10) Не подобаєть ся Цертельову і правопис Павловського, як от уживанне **кг** замість **г**, **ї** замість **ѣ**, бо такий правопис тільки „безъ нужды затрудняетъ читателя“. Кінчить ся критика заявою, що „содержаніе книги не совсѣмъ удовлетворяетъ названію“. Все таки Ц. признає, що „книга сія, какъ первая въ своемъ родѣ, заслуживаетъ всякое уваженіе“. Як бачимо, Цертельов мало знав український язык і здебільшого його придирки викликані незнанням діла та непорозумінням; в деяких місцях Цертельову подобаєть ся в книжці Павловського як раз те, що варто було б осудити¹⁾.

Року 1822 появил ся одвіт Павловського на рецензію кн. Цертельова: „Прибавленіе къ грамматикѣ Малороссійскаго нарѣчія. Или отвѣтъ на рецензію, здѣланную на оную грамматику“²⁾. Павловський поправляє чудну замітку Цертельова про слово роска і каже, що така форма неможлива в українській мові, де кажуть різка, а иноді („у грубѣйшихъ, ближайшихъ къ Литвѣ и къ Галиціи“) рузка. Далі вияснюєть ся форма ж. р. ма = моя,

¹⁾ Буліч, ст. 1121.

²⁾ СПб. печатано въ тип. И. Байкова; 1822, 8°, 34 ст. На жаль, нам не довелося мати в руках сеї книжки і прийшлося дати тільки те, що подає Буліч, ст. 1136—7.

котре Цертельов приняв за дієслов; оборонюють ся форми співувавъ, ворущувавъ. Тут Павловський знову обороняє своє правило про *participium* в українській мові, але вже додає, що форми писаний, украдений, стоячий, лежачий не можуть уживатись в ролі *particip.* при скорочених придаткових реченнях. Обороняє Павловський також і свій правопис. Взагалі про „Прибавленіє“ треба сказати, що здебільшого замітки Павловського цілком справедливі.

Щоб покінчити з Цертельовим, треба ще сказати про його: „Опытъ собранія старинныхъ малороссійскихъ пѣсней“ (р. 1819)¹⁾. І тут, як і в рецензії на граматику Павловського, Цертельов виявляє малу свідомість в тих питаннях, котрі розбірає. З початку книжки (ст. 1 — 17) міститься „Разсужденіє о старинныхъ малороссійскихъ пѣсняхъ“²⁾. Тут знаходимо таку характеристику українського язика: „Языкъ старинныхъ малороссійскихъ пѣсней конечно далеко отошелъ отъ своего корня и еще далѣе отъ языка російскаго, но слово не есть одежда мыслей, оно измѣняется и временемъ и политическими переворотами и самымъ образованіемъ народа... Нарѣчіе упомянутыхъ стихотвореній для большей части русскихъ покажется можетъ быть страннымъ и неприятнымъ (оно устарѣло для самихъ Малороссіянъ)... Нарѣчіе Малороссійское бывшее нѣкогда такъ сказать языкомъ отдѣльнымъ и господствующимъ въ южныхъ странахъ отечества нашего, неменѣе другихъ языковъ способно къ поэзії“.

Після сього йдуть „Предварительныя замѣчанія“, котрі „читатель не знающій Малороссійскаго нарѣчія, долженъ замѣтить“. Тут Цертельов викладає головніші особливости української мови, але викладені вони ще менше науково, ніж в граматиці Павловського. Ось її особливости: 1) Замієць **и** в деяких випадках (а не здебільшого, як каже Павл.) уживають Малоросіяне **ы**. 2) Замієць **ѣ** скрізь треба уживати **и**. 3) З л. праес. кінчить ся на **іе**, **ае**, або скорочено на **а**, **я**: богатіє, аліє(?), гуля, чита. 4) Минулий час З л. кінчить ся на **-въ**: поспитавъ, ходывъ. 2—6) Infinitivus кінчить ся на **-тьця** або **-ты**: бытьця, читаты і туж же зараз, як і скрізь в книжці — хвалытьця, боитьця. 7) Замієць **я** заіменників

¹⁾ СПб., 64 ст. in 8°; книжка присвячена Д. П. Трощинському, котрий „живя на покоѣ въ Малороссіи, былъ своего рода центромъ для любителей малорусской старины“ (Пынинъ, Этн., III, ст. 12).

²⁾ Спершу було надруковано в „С. От.“ за 1818 р., ч. 45, № 16, ст. 122—136.

руських тебе, мене, себя в укр. мові уживасть ся закінченне — **е**: тебе, мене, себе. 8—11) Замість руських приіменників **изъ, съ, со, отъ, въ, къ** уживасть ся **зъ, зо, одъ, у, до**. Отсе і всі правила українського язика! Треба зазначити, що в самій книжці Цертельова вони не скрізь додержують ся. Цілком справедливо Павловський в своїм „Прибавленіи“ каже про правопис „Опыта“, що Цертельов писав „не зная во 1-хъ ударенія онаго, во 2-хъ... произнося слова его не тѣми самыми буквами, какими они произносятся въ Малороссіи“ (ст. 31—32)¹⁾.

На сю працю Цертельова в „Сынъ Отечества“²⁾ появилась невеличка рецензія, під котрою підписано: Е. Т—ій. „Вчера прочиталъ я книжку: „Опытъ“... и скажу откровенно, прочиталъ съ удовольствіемъ“, так починасть ся та рецензія. „Одно не понравилось мнѣ въ ней: правописаніе. Г. издатель вездѣ слѣдовалъ въ ономъ произношенію, а не этимологіи, напр. вмѣсто: „Изъ низу Днипра тихій витеръ віе повивае“. На думку рецензента краще було б „удержать правописаніе, принятое въ Малороссійской Энеидѣ“, се б то зберегти і **ѣ**, бо навіть „въ самыхъ старинныхъ малороссійскихъ бумагахъ не употреблялось **и** вмѣсто **ѣ**, хотя сія послѣдняя въ произршеніи всегда выговоривалась какъ **и**“. Що до того, як вимовляти **и**, то автор рецензії вперше дає справедливе поясненне: „Звукъ малороссійскаго **и** есть средній между россійскимъ **ы** и **и**, и точно такой же, какъ нѣмецкаго **і** въ словахъ Hirten, Dienstag, Himmel“. Кінчить ся рецензія бажаннем, щоб автор „Опытовъ“ зібрав ще більше таких українських пісень; „Малороссія богата ими, стоитъ прислушаться и писать“.

В фільольогічних працях інших учених, як от митр. Євгенія, Греча, Калайдовича і инш., ми теж знаходимо вказівки що до української мови, але вони не йдуть далі звичайних тоді думок про сю мову. Греч напр. лічив її навіть „областнымъ польскимъ“³⁾; теж саме писав і Лінде в примітках до перекладу праці Греча на польський язык⁴⁾. Відомий лінгвістичний Кенпен теж, правда принагідно, дещо зазначає про український язык. Року 1821 він їздив (що тоді вчені робили

¹⁾ Про Цертельова див. Пипін, III, ст. 11—15; короткий житєпис — „В. Евр.“, 1870, іюнь, ст. 867; дещо знаходимо і в зазначеній низше книжці Дашкевича.

²⁾ 1820 р., ч. 90, ст. 218—219.

³⁾ Опытъ краткой исторіи русск. литературы. СПб., 1822.

⁴⁾ Буліч, ст. 1137.

частенько) по південно-західному краю і робив спостереження над українським лінгвістик і його говірками. В „Свідѣніяхъ о русскихъ нарѣчіяхъ“¹⁾ Кешпена знаходимо дві замітки: про лінгвістик „задунайскихъ Малороссовъ“ (Некрасовців і Липован) і „Низовыхъ казаковъ“ на Дону²⁾. В першій з їх читаємо, що Некрасовці і Липовани говорять „лінгвістикомъ русскимъ или малороссійскимъ“, а в другій, що „низовые казаки говорятъ... смѣсю великороссійскаго, малороссійскаго и татарскаго“³⁾.

Приходить ся зазначать і такі кришки, як отєї, бо нічого кращого з діалектологічних розвідок тоді ще не було.

Українські словники.

Нам ще остаєть ся сказати про українські словники кінця XVIII і початку XIX ст. Нам відомі ось які словники української мови: 1) маленький словничок Ф. Туманського, 2) словник в додатку до Енеїди Котляревського, 3) словник Павловського, 4) Цертельова і 5) словник Войцеховича. Але раніш, ніж описувати єї словники, розглянемо „Сравнительный словарь“, в котрому містять ся чимало українських слів.

1. Українські слова в „Сравнительномъ словарѣ“⁴⁾. Року 1784 Катерина II. задумала видати такий словник, котрий містив би в собі всі лінгвістики, які тільки існують на світі. Девять місяців прохлопоталась цариця над своєю вигадкою. Всім губернаторам було приказано збирати слова їх країв і одсилати до Петербурга. Во всі кінці світа одіслані були відозви з проханням присилати деякі слова. Але нарешті ся робота Катерині обридла і вона передала її Палласу. Користуючись зібраними матеріялами Паллас і видав спершу (1787—1789) „Сравнительные словари всѣхъ языковъ и нарѣчій, собранные десницею Всевысочайшей особы“, 4 т., а потім р. 1790—1791 перерібку його: „Сравни-

¹⁾ Т. I, № 376 і 215.

²⁾ Див. „Сѣверный Архивъ“ за 1825 р., ч. 16, № 15, ст. 191—234, про Липован і Некрасовців ст. 201—204; ч. 17, ст. 26—49, ст. 38

³⁾ Див. ще „Соревнователь просвѣщенія и благотворенія“ за 1820 р., ч. IX, ст. 137—139, де знаходимо замітки про мову Слободсько-Української губ.

⁴⁾ Про сей словник див. Сухомлінов, Ист. р. Акад., т. VIII; „Вѣстн. Евр.“ за 1884 р., кн. 7, статья Пишїна; Булїч, ст. 224 і далі, але про українські слова ніхто з сих авторів, крім Сухомлінова (і то всього декілька слів), не зазначає.

тельный словарь всѣхъ языковъ и нарѣчій, по азбучному порядку расположенный“, 4 части. До першого словника була додана передмова (в другому вона одкинута), в якій знаходимо цікаві місця що до українського языка: „Малороссійское нарѣчіе мало отлично и само по себѣ часто есть не что иное, какъ россійское, на польскій образецъ премѣненное, которое и въ употребленіи токмо въ Украинѣ и малой Россіи“.

І справді, як передивитись ті українські слова, що приводять ся в словнику і по їх судити про українську мову, то легко можна прийти до такого невірнього виводу. Ми мали спроможність продивитись тільки II часть „Сравнительнаго словаря“ (1791 р., букви Д—Л), але думаємо, що і в інших частях діло стоїть так само, як і в II-ій. Українських слів („по малороссійски“) на 499 ст. II части зазначено всього 65, але з них справжніх українських тільки 13; ось вони: диво, дїрка, дїбре, дочка, дївка, дїжка, жинка, злодїй, качка, кинь, колї і курка. Всі ж останні слова, себто 52, уживають ся і в російській мові, як от: жарь, земля, зубь, корова, кровь і т. и. Українськими словами лічать ся навіть такі слова: домь, жизнь, звѣзда, здѣсь, зрѣніе, когда, кара-ульщикъ і т. и. Єсть і польські слова: жолнѣрь, злото. Ніби то українські слова должка перекладені — длина, э, ээ, — да. — Покладаючись на такі quasi українські слова значні академики, звичайно, і не могли прийти до иншого виводу крім вище зазначеного. Доставили сї слова губернатори тільки по обовязку, аби збутись клопоту, а в Петербурзі їх прийняли, як то кажуть, за чисту монету, і не провіривши здали до друку.

2. Словник Федора Туманського. Року 1793 в „Россійскомъ Magazinѣ“ Ф. Туманського¹⁾ був надрукований „Лѣтописецъ Малыя Россіи“ з невеличким словничком при йому. Цікава передмова Туманського до сього „Лѣтописца“. Автор з початку каже, що він подасть у своїм журналі деякі матеріали до історії Малої Руси. Але сподіваючись, що знайдець ся багато людей, котрим буде не до вподоби такий замір, Туманський так доказує потребу розвивати історію хоча б і України: „Цѣлое состоитъ изъ частей; прежде составленія цѣлаго должны существовать части; чтобы цѣлое было хорошо и совершенно, должны быть его части въ порядкѣ и должномъ совершенствѣ, по крайнѣй мѣрѣ возможномъ: заключеніе сіе есть правило истины, а оспаривающаго оное? — къ лѣкарю...“ Правдиві слова, під котрими і тепер залюбки

¹⁾ Ч. II і III, а не I—III, як невірно зазначає Буліч на ст. 305.

підписав ся б усякий щирый Українець!... Далі Туманський розказує, як він знайшов „Літописець“ і зазначає про свій словничок. „Писана она (літопись), какъ изъ окончанія явствуетъ, въ царствованіе Гос. Имп. Петра Великаго, почему и языкъ Малороссійскій во оной уже ближе подходитъ къ Россійскому; встрѣтившіяся Малороссійскія слова изъясняю я въ примѣчаніи по порядку слѣдующихъ чиселъ. Огонь истребитель, пожравшій 29 февраля 1780 года драгоцѣнное собраніе книгъ Кіевской Академіи, лишилъ насъ многого и я засталь малозначущіе остатки“.

Сам словничок, перший з відомих нам українських словників, носить таку назву: „Изъясненіе Малороссійскихъ реченій въ предшедшихъ листахъ“¹⁾. Сей словничок робить вражінне енциклопедичного словника, бо в йому слова пояснюють ся повно, подрібно, як от слова гетманъ, курень, полки, фраза — на гарматѣ держалъ і т. и., і окрім слів українських знаходимо і слова фортель, конституція, фактеръ і т. и. В словничку є чимало слів і чисто українських, як от звичай, утискъ, паша, путо, човенъ, потреба і т. и. Але дуже багацько знаходимо і польських слів, як от подлугъ, поневажъ, теды, колвек, і форм: мусилисьмо, постановилисьмо. Слова скрізь без наголосу, алфавітного порядку нема, і NN слів не скрізь відповідають N. у тексті; до слів подекуди додані ще й приклади. Єсть чимало слів і малозрозумілих, як от прето — затѣмъ, пресоченный — изтребленный, изможденный. Де кілько разів слова повторяють ся, як от слово шкода — в N. 31 і 162, суплика — 109 і 181. Єсть N. і без слова, як от 121, де містить ся тільки увага автора до Літописця. Всіх N. в словничку 333 (див. Буліч, ст. 305), але здебільшого під одним N. приводить ся декілько (5—7) слів одного пня. В правопису ніяких особливостей нема.

3. Словник І. Котляревського. Другим з відомих нам словників, уже далеко повнішим, був словник в додатку до

¹⁾ В оглаві, на ст. 569, ч. II, назва иньша: „Туманскаго изъясненія нѣкоторыхъ Малороссійскихъ словъ въ Літописцѣ семь встрѣтившихся“. Словничок містить ся в трьох місцях: 1) ст. 97—108, №№ слів 1—215; 2) ст. 289—290, — „продолженіе изъясненія“, № 216—252, підпис: О. Т. і 3) ст. 388, всього 3 слова, № 253—255, підписано: „продолженіе впредь. О. Т.“ На жаль, ми користувались тільки другою частию з 255 словами, а всіх слів у сьому словничку 333 (див. Буліч, ст. 305).

III части Енеїди Котляревського першого видання року 1798. Сам словничок поміщався на прикінці книжки і мав окрему патінацію; заголовок його: „Собрание Малороссійскихъ словъ содержащихся въ Энеидѣ, и сверхъ того еще многихъ иныхъ, издревле вошедшихъ въ Малороссійское нарѣчіе съ другихъ языковъ, или и коренныхъ Россійскихъ, но не употребительныхъ“, 8°. Сей словник вже містить в собі 972 слова; він ліг в основу всіх дальших словників, як от Павловського, Войцеховича.

Аналізуючи словник мусимо спершу зазначити, що в йому дуже часто приводять ся чужосторонні слова, які вживають ся в українській мові, здебільшого німецькі; слівце скрізь при їх приведені і самі чужосторонні слова, напр. блискавиця — нім. сл. Blitz, коштувать — Kosten, мордовать — Martern, мусить — од Müssen, рада — од Rath і т. д. Польських слів зазначено вже далеко менше, всього пять: власно (вольно), кепъ (дуракъ), лясъ, мосьці і перше. Латинські пні зазначені три рази: паперъ, окуляры і митью („происходитъ отъ лат сл. Momentum“). Раз зазначено і французьке слово: барило, Baril. Отсе і всі вказівки що до чужосторонніх пнів в українській мові.

Ніяких граматичних зазначень у словнику Котляревського не знаходимо; не знаходимо теж ніяких вказівок що до вимови українських слів. Правопис словника мало відповідає українській мові і зовсім не виявляє вимови слів. Головніші місця сього правопису містять ся ось у чому: 1) Замість **Ы** знаходимо **И**: живиця, швидко, свита, колись; але є чимало слів, в котрих уживається **Ы**: усы, рынва, колыска; взагалі тра сказати, що в словнику подекуди помічають ся помилки в уживанню **Ы** і **И**. 2) Частенько замість **І** стоїть **Ѣ**: вѣкати, вѣтрякъ, дармоѣдъ, залѣзо, навіть рѣкъ (!годъ) і т. и. Але сей правопис не скрізь додержано. 3) Українське **Я** після подвійної шелестівки у Котляревського означається через **Ѥ** без подвоєння шелестівки: ключѣ, смѣтьѣ, весѣльѣ і т. и. 4) Замість руського **О** знаходимо **И**: живить, димъ (= домъ). 5) Infinitivus скрізь кінчить ся на **-ть**: голить, гомонить, і випадково на **-ѣть**: зомлѣть. 6) Форм з суфіксом **-ув** нема, скрізь уживається **-ов**: муровать, правовать. 7) Особливість української мови — мнякшення **Ц** на кінці слова — слівце скрізь стрічається у Котляревського: зовиця, каплиця, хлопецъ, швецъ, але подекуди стрічаємо і тверде **Ц**: буханецъ, креница. 8) **Ч** на кінці слова частенько тверде: деркачъ, товкачъ, але в ті часи тут здебільшого вживали **Ъ**: багачъ. 9) **Р** на кінці слова частійш тверде,

ніж мнягке: бондарь, знахорь, цеберь, але стрічаємо і пу-
стырь, цвынтарь. 10) Замість нашого **й**о стрічаємо іо: гар-
ціовать. 11) З діфтонгів стрічаємо **дз** і **дж**: гудзики, дзво-
ныця, кринджолы; **кг** зовсім нема. 12) **ф** так і передасть ся
через **ф**: фарба. Отсе і все, що можна сказати про правопис,
якого вживав у своєму словничку Котляревський.

Звернемось тепер до самого словникового змісту. Здебільшого
тут стрічаємо ті слова, котрі знаходять ся в перших трьох частих
Енеїди; пояснюють ся вони частенько декількома руськими сло-
вами, а подекуди знаходимо навіть маленькі приклади до їх. Стрі-
чаємо також і більш-менш доладні пояснення, як от до слів ку-
деля, варенуха і т. и. До слів балка (долина) і до ковтки
(серьги) додано: степное слово, а до ланци — бранное. Корне-
слівя нема, тільки раз знаходимо такий напис слова злидні: злы-
дни. Наголос в словах стрічається тільки подекуди, без розбору
— і на словах звичайних і на мало зрозумілих.

В словнику знаходимо дуже багато слів, котрі мало вживають
ся в українській мові; їх очевидячки автор і пильнував головнйше
всього зазначити. Цікаве пояснення до слів пип і попада: пипъ
— жрець, попада — береться за жрицу. В словнику є чимало
слів не зовсім вдало перекладених, або тільки з одним значінням,
як от: багачь — въ переносномъ смыслѣ огонь; груба — печь,
которую топятъ съ сѣней (?), цвынтарь — ограда (?) церков-
ная (в словнику Войцеховича: мѣсто вокругъ церкви); понадить
ся — понадѣяться і т. д. Єсть і маловживані слова, як от
спычка — указка, секстерень — тетрадь. Инколи стрічаємо
і друкарські помилки, але їх не багато: мерщей, минія, хло-
пецъ перекладено уха (ухарь?), молодець. Що до алфавиту, то він
помітно ніде не хибить.

Отсе сливе і все, що є особливого в словнику Енеїди р. 1798.
Через десять років, р. 1808 вийшло друге видання Енеїди, але се
був передрук без всякої відміни з першого видання. На другий
рік (1809) появилось і 3-є видання, вже „исправленное и допол-
ненное“ з додатком четвертої части і цікавою передмовою¹⁾. Як

¹⁾ Ось вона: „Увѣдомленіе. Энеида на Малороссійскій языкѣ мною
предложенная въ 1798 и 1808 годахъ была напечатана безъ моего
вѣдома и согласія. Она досталась господамъ издателямъ со многими ошиб-
ками, случившимися отъ переписки, а сверхъ того и издашіе многое въ ней
по своему передѣляли и почти испорченную выпустили подъ моимъ име-
немъ. Я рѣшился исправить и дополнить прежде напечатанныя три части,
и присоединивъ четвертую издать вмѣстѣ“ і т. д.

і в перших виданнях, словник має окрему пагінацію¹⁾. В йому містять ся слова перших видань (ст. 3—15), а також і додаток до їх — 153 слів нових (але деякі стрічають ся і в першій часті, як от слово малахай), велика частина котрих мало вживається в українській мові, а то й зовсім незрозумілі, як от гаріль (крошечка), тѣмаха (опытний), цера (лицо). Єсть і цікава помилка: великодушные святки замісь великодні святки. Зазначаєть ся Гаркуша — „извѣстный малороссійскій разбойникъ“. „Исправленіе“, про котре автор каже в заголовку словника, було тільки в тому, що поправлено слово Пасощохлистъ на Ласощохлистъ і перенесено в додаток; туди ж однесені і слова фи́ги-ми́ги та шу́лики, де їм дано і зовсім инше значінне²⁾.

Головнішою хобою словника Котляревського треба лічити те, що в йому занадто мало звичайних українських слів і дуже багато мало зрозумілих та таких, що рідко вживають ся в мові. Але треба зазначити, що Котляревський не писав особливо словника, а тільки пояснював мало зрозумілі слова з своєї Енеїди Сей словник, найперший з більш повних українських словників, довго був одинцем у нас, і тільки року 1818 появил ся новий словник Павловського, до якого ми тепер і переходимо.

4. Словник Павловського. При відомій уже нам граматиці А. Павловського на ст. 24—77 був надрукований і словник. Се чепурний, цікавий словник, містить в собі 1131 слів і поділяєть ся на 4 часті. Про його в передмові до граматики Павловський пише: „Я нужнѣйшимъ почелъ собрать и по алфавиту расположить небольшое количество словъ, фразовъ (sic!) и пословицъ, безъ знанія которыхъ никакой языкъ не можетъ быть яснымъ, пріятнымъ и полезнымъ“.

Словник Павловського — найкращий з тогочасних словникових праць. Видно, автор і любив свою працю і досить гарно знав українську мову; слова пояснює він здебільшого вірно, коротко, одним словом. З поверхового погляду сей словник одріжняєть ся од словника Котляревського тим, що має наголос, здебільшого скрізь правдивий. „Зная изъ опыта“, пише П. в передмові, „сколь смѣшно, когда кто говоритъ по малороссійски, не зная удареній

¹⁾ Назва словника: „Словарь Малороссійскихъ словъ содержащихся въ Энеидѣ и многихъ иныхъ въ Малороссіи употребительныхъ, исправленный, умноженный и дополненный словами до четвертой части“. Шріфт дрібненький: 24 ст. першого видання містять ся тут на 15 ст.

²⁾ Буліч, ст. 979.

сего нарѣчія, в словах я придал знаки, показывающіе мѣсто ихъ ударенія“ (ст. IV).

Правопис у словнику вживаєть ся той, що зазначаєть ся в самій граматиці. Він уже далеко відповіднійший українській мові, ніж правопис Котляревського. „Я намѣренъ всѣ слова Малоросійскія писать точно тѣми буквами, какими онѣ тамъ произносятся“. (Передмова, ст. IV). Головніші прикмети сього правопису виявляють ся ось у чому: 1) Замість теперішнього **и** скрізь уживаєть ся **ы**: одлыга, прызьба; **і** уживаєть ся також, як і тепер, але єсть і **и**. 2) Замість нашого **є** скрізь стрічаємъ **ѣ**: ѣретыкъ, блакитноѣ, немаѣ. 3) Там, де ми тепер пишемо подвоєну шелестівку з **я**, Павловський пише на кінці слова **ѣ**, а між шелестівками ставить **ь**: весѣльѣ, смѣтьѣ, рештованьѣ. 4) **ц** в його (на кінці слова) завше м'яке: млынець, буханець, цвѣркунъ. 5) **р** в сих випадках завше тверде: господаръ, паламаръ, шинкаръ. 6) Нашому **ю** у П. відповідає **іо**: покотіоло, етіонжка, сластіоны, іого. 7) З менш помітних особливостей правопису Павловського треба зазначити: **кг** уживаєть ся доволі часто; єсть і діфтонги **дж**, **дз**: бджола, дзюбаю; **ф** так і передаєть ся через **ф**: фарба, фукга, але автор зазначає, що Українці вимовляють сі слова хварба, хвукга. Отсе і всі особливости правопису Павловського. Взагалі треба зазначити, що правопис сей зовсім простий, але доволі влучно передає особливости української мови. Окрім сього автор добре подбав, щоб в його словнику не було друкарських помилок, і дійсно, їх дуже мало, — жлутко, закарваши і т. и.

Що до словникового змісту, то й тут теж все обставлено досить чепурненько, хоч нічого особливого в йому не знаходимо. Єсть маленькі пояснення слів, як от: далыби — „далѣ Богъ отъ меня, естли я неправду говорю“. Вказівок на пенъ нема ніде; за те частенько приводить ся декілько слів одного пня. Граматичні пояснення складають ся тільки з того, що 18 раз при дієсловах, як от мусить, водить, сподобать і иньших, написано: „глаголь недостаточный“. Сливє всі дієслови дані в трьох формах: praes., perf. і infinitivus'ї, — довбаю, -бав, -бають; дякую, -вавъ, -вать.

Що до перекладу, то знаходимо, правда не часто, і деякі хиби; єсть невдачний переклад: прикорхнуть — немножко соснуть; склѣзнуть — исчезнуть; а такі переклади, як от скрізь — сквозь (у Котл. теж), панькаю — неодступно прошу, молозыво — свѣжее сладкое ссѣвшееся молоко, можна лічити

і не зовсім справедливими. Єсть і незрозумілі слова: брышкаю — чванюсь, квадранець — четверть часа, кватыря — продовження непогоди (в рецензії Цертельова — „четверть круга, совершаемого луною“), ожеледьця — насть (?) і т. и. Подекуди зустрічають ся слова тільки з одним значінням, а не всіма, як от дубець — лозовый (тільки?) пруть, жертка — платяная (тільки?) вѣшалка, хустка — носовой платокъ, укропъ — кипятокъ (у Котл. — теплая вода и трава). Пізнійше, року 1823 Войцехович писав, що в словнику Павловського багато великоросійських слів; сю заяву можна лічити неправдивою, бо у Павловського сих слів дуже мало. Як що до всього вище зазначеного додамо, що подекуди речівники дані в двох родах, як от злодій, злодійка, коваль, ковалыха, і що зазначено три „бранныхъ“ слова, — гунственська душа, халепа і бретыкъ, то сим вичерпасть ся все те, що можна сказати про першу часть словника.

Друга частина — „Слова принадлежащія къ Натуральной Исторіи“, містить в собі 149 слів; тут назвища дерев, птиць, квіток і т. и. Попали сюди і такі слова, як от крыця, сонечко, цукуръ. Єсть і помилки: тхіръ — кротъ, бѣсъ дерево (зам. біж-дерево, боже дерево. Два рази в словах замість о стоїть у: цукуръ, яблуня, чого в першій частині не помічасть ся.

Третя частина словника „Имена даемыя при крещеніи“ (71 слів) містить в собі здебільшого ймення, мало схожі з руськими. Словник не повний, бо до його невійшло багато звичайних слів, як от Іван, Мехтод, Кирило, Якилина і т. и. Здебільшого при йменнях приведені ще й здрібнілі та пестливі ймення, в котрих, до речи мова, не скрізь уживасть ся з початку велика буква. Вкінці подасть ся увага що до українських фамілій.

Остання частина „Фразы, пословицы и приговорки малороссійскія“ (всіх 143) містить в собі багато приказок, взятих справді у народа¹⁾. Приказки перекладені на руську мову теж приказками, котрі передають одну тільки думку, одне значіння; так: видно зъ заду, що Пархимъ, перекладено: видно сову по полету; пустывъ Бігъ Мыкіту на волокіту — Пошлось ему, какъ съ Петрова дня. Єсть чимало приказок і без перекладу, як от: тоді сыроті велькдень, якъ біла сорочка; багатому чортъ діти колыше. Стрічають ся і просто українські речення з перекладом на московську мову: москаля везты — обманывать, по па

¹⁾ Частина їх потім була передрукована І. Снягіревим в „Русскіе въ своихъ пословицахъ“, 1831 р. Див. Петровъ, Очерки ист. укр. лит. 19 ст., ст. 24.

везты у решеті — лгать на исповѣди і т. и. Есть і негарний переклад: облызня піймать — грибъ съѣсть, ходить на досвітки — по утрамъ (?) на поседѣлки ходить.

Що до джерел словника Павловського, то треба зазначити, що коли він і користувався словником Котляревського, то дуже мало; здебільшого Павловський розроблював свій словничок самостійно.

Наприкінці треба ще раз зазначити, що словничок складає по собі гарне вражіння. Складений уміло і з любов'ю, а головніше, з слів здебільшого чисто народніх, він переважає сим не тільки словник Котляревського, а навіть і словник Войцеховича, що явився після його.

Але раніш, ніж перейти до словника Войцеховича, ми коротко зупинимось на словничку кн. Цертельова.

5. Словничок кн. Цертельова. Сей невеличкий словничок (6 сторінок, 59—64) містить ся на кінці відомого „Опыта собранія Малороссійскихъ пѣсней“ (1819 р.). Особливої цікавості словничок не викликає, бо він і занадто невеличкий — всього 218 слів, і складений недбало; алфавит додержано тільки до першої букви, та й то не скрізь; окрім сього в словничку чимало друкарських помилок і в словах не зазначено наголосу. Все се робить його зовсім нездатним до практичного користування.

З правопису треба зазначити, що infinitivus кінчить ся на **ты**, чого не знаходимо ні в одному иньшому словнику: — виграваты, прохаты; друге окінчення **тця** (хоч автор в „Предварит. замѣчаніяхъ“ ст. 20 каже, що тѣця) — вертатця, сподѣватця. **Ы** здебільшого стоїть на своєму місці, але іноді помітні і хиби: пригода, прибуваты. Діфтонгів нема.

Що до самих слів, то вони здебільшого взяті відповідно до його пісень; в словниках Котляревського та Павловського їх сливе що й нема. Самі слова підібрані недбало; є чимало і не зовсім відповідних слів і перекладів, як от вробляты (виробляти?) — дѣлать, изражаты — выдать (очевидячки від слова зрада), наверсалы — универсалы, примирье — примиреніє. Не скрізь знаходимо головніше значіння, як от дбаты — собирать. Есть і малозрозумілі слова: кричя — мартышка, рыболовъ, на поталу — въ снѣдь. До слова бутъ є граматичне пояснення: „глаголь сей въ Малороссійскомъ нарѣчїи настоящаго времени не имѣетъ, въ прошедшемъ же бувъ, и въ будущемъ буде“. А до слова гречкосій додано простосердне пояснення, через що се слово означає „человѣка лѣниваго и нерадиваго“.

Взагалі про словник треба сказати, що він вже занадто виявляє,

що його склав не Українець, чого, напр., зовсім не можна сказати про словник Павловського.

6. Словник Івана Войцеховича. Року 1823 в III ч. „Трудовъ Общ. Люб. Росс. Слов.“¹⁾ було надруковано: „Собрание словъ Малороссійскаго нарѣчія“ І. Войцеховича. Се перший нарочито складений словник українського языка, бо попередні словники були подані тільки в додатку до иньших праць.

Хто такий був Войцехович, нам не відомо; нічого про се не свідчить і коротенька, на одній сторінці передмова до словника. В сій передмові автор каже, що він „осмѣлился предпринять подобный трудъ съ тѣмъ единственно намѣреніемъ, чтобы представить почтеннѣйшему обществу полнѣйшій, и, если смѣю сказать, исправнѣйшій Малороссійскій Словарь съ переводомъ на Русской“. Про попередні словники Котляревського та Павловського автор каже, що вони „имѣють въ себѣ много словъ такъ называемыхъ Степовыхъ — употребляемыхъ только въ одномъ краю Малороссіи, и словъ заимствованныхъ изъ Великороссійскаго нарѣчія“. А в своїм словнику він зібрав слова, „кои или совсѣмъ не сходствуютъ съ словами Великороссійскими, или взятія изъ славянскаго языка, но неупотребляемыя въ Россійскомъ, или заимствованныя съ нѣкоторымъ измѣненіемъ изъ языковъ: латинскаго, нѣмецкаго, польскаго, французскаго и татарскаго, и наконецъ слова собственно Малороссійскія, коренныя“. В словнику Войцехович уживає і свій особливий правопис, трохи не схожий на правопис иньших словників, котрий йому „показался удобнѣйшимъ и правильнѣйшимъ“.

Але чи й справді Войцехович дає „полнѣйшій і исправнѣйшій“ словник? Щоб дати правдивий одвіт на се питання, треба пильнніше придивитись до змісту словника. Перше всього — він не „полнѣйшій“: в йому 1173 слова, а в словнику Павловського 1131, але у Павловського за словником ідуть відомі вже нам додатки, де знаходимо силу слів перекладених на російську мову, так що через се треба лічити словник Павловського далеко більшим за словник Войцеховича. „Полнѣйшимъ“ його можна назвати хіба через те, що здебільшого він пояснює свої слова декількома руськими, а Павловський — частійше всього одним.

Нове, що дав Войцехович у своєму словнику, се були граматичні пояснення слів, чого зовсім не стрічаємо у Котляревського і рідко, в одній формі, у Павловського. Правда, сі граматичні по-

¹⁾ 42 сторінки, 284—326.

яснення самого примітивного характеру і не виявляють собою особливого граматичного знання їх автора. Ось ті пояснення. Про слова гроши і икли сказано, що вони уживають ся тільки у числі mnogim; вадить уживаєть ся тільки у 3 л., зась — з Dat., напр. зась тебѣ; маячить „глаголь недостаточный“, отцѣ „мѣстоимѣніе а иногда и междометіе“, постривай „родъ междометія“, почекай здебільшого уживаєть ся в imperativ. Єсть і приклади для пояснення слів, але їх усього пять, та й поясняють вони не так уже незрозумілі слова; до слова дыбать додано стишок:

Ой! внадив ся журавель
До бабиныхъ конопель.
Таки, таки дыбле,
Таки, таки щипле.

Окрім сього треба ще зазначити, що автор подає пні деяких слів, а як що вони чужостороннього пня, то зазначає, якого. Але слова, пень котрих він подає, зовсім прості і пень їх видно з поверхового погляду; так автор пояснює, що бабинець — од слова баба, вовкулака — од вовкъ, грѣнка — од грѣть, пекло — од пеку і т. д., всього пень зазначаєть ся разів 25. Єсть і трохи цікавіші приклади: вишки — од слова високій, гайдомака — од гай и домъ, стежка — од славянського стезя. Єсть і непевні пні, як от оберемокъ — од бремя; лобурь — который изъ подлобья смотреть; до слова бѣрошно автор додає: не происходит ли слово сіе отъ славянскаго слова брашно? Слово горѣлка перекладено: горячее вино.

Що до чужосторонніх пнів, то їх зазначено далеко менше, ніж у Котляревського, всього 15: німецькі (всі вони зазначені і у Котл., окрім слова лугъ — Lauge), татарські: кишения (киче) і кошъ (= станъ); латинські: каламаръ, оковитка (вино, од aqua vitae) і тубровать (sic!) од turbare; французських два слова: барило — Baril (теж і у Котл.) і кадукъ (падучая болѣзнь). Окрім сих по одному слову зазначено: кунтышь — турецьке і праця — трусь (трудъ?) польське. До слова манька (муфта) додано: не происходит ли сіе слово отъ латинск. сл. manus? Указано раз ще й латинське назвище півітка: барвѣнокъ — sempervivum arboreum. До слова лѣвенець (рослий чоловікъ) додано: слово комическое, до либерія (платѣ) — старинное, і до сипака (взяточникъ) — поносительное. В словах стрічаємо і по два наголоси, чого в попередніх словни-

ках немає: вірлообій, витинати, заціпка; але нащось поставлено наголос і на словах односкладних. Як що до всього вище сказаного додамо ще те, що в словнику Войцеховича зазначено декілька слів дитячої мови, як от ляля, неня, тато, цяця, чика, чого в попередніх словниках не знаходимо, то сим вичерпаємо все те цікаве, що є в цьому словнику, і що безумовно робить поступовий крок наперед на шляху розвитку української лексикографії.

Звернемось тепер до правопису словника, котрий показав ся автору „удобнішимъ и правильнішимъ“. Головніші місця його виявляють ся ось у чому. 1) Замість **Ы** більше всього уживається **И**, — година, жито, косникъ, свита і т. д., але донеде, дуже рідко, стрічаємо й **Ы**: сывый, пыка, рыло. Взагалі треба зазначити, що Войцехович, як і інші¹⁾, на кождім кроці помиляється в **И** та **Ы** і ставить їх одно замість другого, напр. пише: вечерницы, далибы (=далибі), кривый; навіть руське слово грибы він пише: грыбы. 2) Замість **І** в словнику Войцеховича скрізь уживається **О**: батоґъ, ганчорка, дробный, животь, строчка (лента). 3) Уживається дуже часто і **Ѣ**: горѣлка, квѣтка, кулѣшь, олѣя; частенько єсть **Ѣ** навіть там, де б його і не сподівались: парѣстый (пестрий), порѣчки (смородина). 4) Замість наших **ЙО, ЇО** уживає, як і Павловський, **Ю**: голоцюціокъ, кііокъ, маліовать. 5) **Ц** сливе скрізь не зникає: живица, каганецъ, мазница, і тільки випадково стрічаємо: цюкать, цюковать, коць (коверъ). 6) Замість **Ф** знаходимо **ФВ**: фварба, фвартух, але є і фасоля, хвороба. 7) М'ягке і тверде **Г** (g, h) не розрізняється і тільки раз стрічаємо кґанки, да й то з заміткою: „тоже, что и ганки“. 8) Два рази є **ДЖ**: джгутъ, кринджолы, і три рази **ДЗ**: дзвонъ, дзига, дзигликъ, але разом з ними — звонъ, звоница. 9) **Р** на кінці слова сливе скрізь м'ягке. 10) Муж. р. йменників на ч має на кінці **Ь**, що в ті часи було загальним правилом: пугачъ, деркачъ; під словником підписано: Войцеховичъ. 11) Про **Е** автор каже, що воно вимовляється як **Э**. 12) Так як і в словниках Котляревського та Павловського infinitiv кінчається на -ть,

¹⁾ Зазначаємо тут рукопис, поданий до „Общества Наукъ“ при харківському університеті учителя харьк. гімназії Любовського: „О правилахъ правописанія **Ы** и **И**, съ присовокупленіємъ таблицы первообразныхъ словъ, въ которыхъ буква **Ы** всегда употребляется“ („Труды“ сього Общ. за 1817 р., т. I; Буліч, ст. 1019). Але сей твір надрукований не був. Зазначаємо його як характерний факт що до уживання Українцями **Ы** і **И**.

а не -ти; єсть і -ѣть; також скрізь форми на -овать, а не -увать. 13) Замість нашого є після подвоєної шелестівки скрізь маємо **ѣ**: клечанье, клочье, смѣтьє, як і у Котляревського.

Отсими правилами вичерпуєть ся і вся особливість правопису Войцеховича. Сказати, щоб він був „удобнѣйшій и правильнѣйшій“, як називає його автор, зовсім не можна; навпаки, він далеко поганѣйшій од правопису словника Павловського і не багато чим одрізняєть ся од правопису Котляревського. Сей правопис — головнѣйша хиба словника Войцеховича, бо він зовсім не показує, як вимовляють ся українські слова. Тут треба ще заважити, що в словнику Войцеховича сила друкарських помилок, як от баштакъ, гаекать (гавкать), рынеа (ринва), конора (ковдра) і т. д., є помилки і в наголосі, чого в словнику Павловського не помічаєть ся.

Звернемось тепер до самого словникового матеріалу. В передмові до словника автор каже, що він подає слова, „кои или совсѣмъ не сходствуютъ съ словами Великороссійскими, или взятые изъ славянскаго языка, но не употребляются въ Россійскомъ... и наконецъ слова собственно Малороссійскія коренныя“. Автор здебільшого додержав свого слова, але в його словнику частенько стрічають ся слова, котрі уживають ся і в російській мові, як от переполохъ, сваха, склепъ, ступень, так що сказати, щоб у його було таких слів менше, ніж в попередніх словниках, зовсім не можливо.

Зміст словника ширший і ріжнومانітнѣйший од словника Павловського. Слова улаштовані по алфавиту, але алфавит путаєть ся навіть на других буквах, де завше мішаєть ся **ы** з **и**, **е** з **ѣ**. В словнику Войцеховича єсть дуже багато слів не зовсім повно перекладених: дуля — большая груша, майданъ — дегтярный заводъ, гакъ — шипъ въ подковѣ. Єсть і невдачні переклади, як от: досвітки — разсвѣтъ, ледащій — негодный, бурлака — грубой, необразованный человекъ. Окрім сього треба зазначити, що в словнику Войцеховича містить ся дуже багато незрозумілих слів і перекладів, напр. пáсока — уха (у Павловського — сукровица), сѣлькисъ — нужды нѣтъ, пускай его; шарая — уха; вірва — шея, выа (?) (у Котляревського теж: въ три вирви — въ три шеи). Єсть і зовсім незрозумілий переклад: скоглитъ — воить (выть?), червецъ — канцелярское сѣмя (?), бубликъ — боровки (баранки?). Є чимало слів, котрі тепер рідко вживають ся.

Якими джерелами користував ся Войцехович для свого слов-

ника? Безумовно словниками Котляревського та Павловського, з яких узяв силу слів, особливо з словника Павловського. Треба зазначити, що частенько він доволі недбало позичав єї слова, що видно ось із сеї таблички слів Павловського та Войцеховича:

У Павл.	У Войцех.
Батигъ — кнутъ, плѣть.	Батогъ — плѣть, кнутъ.
Баштанъ — { большой огородъ для огурцовъ, дынь и арбузовъ.	Баштакъ — большой огородъ въ полѣ.
Буде — полно, довольно.	Буде — довольно, полно.
Вареники — вареные пирожки.	— вареные пироги с творогомъ.
Люлька — трубка курительная.	— курительная трубка.

і т. д., таких прикладів можна б привести десятками.

Підводячи тепер суму всього висше сказаного, мусимо зазначити, що з поверхового погляду словник справді здається „полнѣйшимъ и исправнѣйшимъ“, але як пильнѣйше до нього придивимось, то сю заяву автора прийдеť ся багато обмежити. Безумовно, що словник деякими своїми сторонами був кроком наперед, але ж його правопис та недбайність у самих перекладах ставлять його низше од словника Павловського¹⁾. Звичайно, од тих часів сподіватись словника зо всіх боків витриманого зовсім неможливо, бо правопис і саме граматичне знання тоді не стояли ще на твердому ґрунті; невеличкому гурткови зацікавлених українською мовою ще приходилось тільки протоптувати шлях, а на сій роботі, звичайно, легко схибнутись і трудно самому завважити свої хиби.

Накінці треба ще завважити про рукописний словник „Малорусскаго съ Русскимъ“ невідомого автора, що подав свій рукопис до Академії Наук (на думку Кеппена автором сього словника був обер-секретар Сената Новацкий, † 1813 р.). Сей словник зазнав дуже сумної долі, взагалі характерної для всіх українських творів за часи панування цензурської уздечки. Року 1818 Академія доручила видання словника Н. И. Гнідичу, „и при немъ двумъ любителямъ Словесности, знающимъ Малороссійское нарѣчіе, и согласившимся изъ усердія къ общей пользѣ содѣйствовать въ семъ предпріемлемомъ трудѣ, а именно Господину Капнисту и Князю

¹⁾ Буліч голословно називає словник Войцеховича „самимъ удачнымъ изъ всѣхъ аналогичныхъ опытовъ, ему предшествовавшихъ“ (ст. 988). Взагалі треба сказати, що Б. тільки поверхово характеризує українські словники, дає сливе одну тільки бібліографію.

Цертелеву¹⁾. Але словнику випала не радісна доля: сі „любители словесности“, мабуть з великого „усердія“ його зовсім загубили... Через 15 років (р. 1833) про словник думали, але було вже пізно — він на віки пропав...²⁾

Таким робом із сеї розвідки про український язык ми бачимо, яким часто ненормальним шляхом приходилось йому пробиватись. На дорозі його життя часто ставали великі перешкоди, котрі на довго затримували його розвій.

¹⁾ Див. „Извѣстія Россійской Академіи“ р. 1819, кн. 7, ст. 120—122; 1820 р. кн. 8, ст. 21; Сухомлінов, VII, ст. 83; Буліч, ст. 990—991.

²⁾ Зазначуємо тут ще джерела нами не переглянуті, але де б можна було дещо знайти про українську мову: 1) „Вѣстникъ Европы“ за 1818 р., ч. 102, ст. 47—53, 53—56, 111—119, де містять ся зразки языка галицьких Українців. 2) „Труды Моск. Общ. Люб. Росс. Слов.“ 1818 р., ч. XI, ст. 3—32, статья К. Ф. Калайдовича: „На какомъ языкѣ писана Пѣснь о полку Игоря“. 3) Словник Россійской Академіи, Буліч, ст. 954. Крім сього зазначаємо ще тут ось які праці: 1) Бодянский О., О древнемъ языкѣ южныхъ и сѣверныхъ Руссовъ, Учен. Записки Моск. Ун. 1839, N. 3. 2) Красускій М., Древность малороссійскаго языка, Одесса 1880, ст. 1—28; про неї див. „Родимый листокъ“, Чернівці 1880, N. 5, рец. Н. Огоновського; „Кіевлянинъ“ 1880, N. 36, рец. Н. З—цкого під назвою: „Литературный курьезъ“. 3) Лавровскій П., О древности и самобытности ю. русск. языка, 1837. 4) Н. Петровъ, О давности малорусскаго языка и степени его самобытности, Моск. Обозр., 1878, N. 4, ст. 31—42 і N. 5, ст. 32—37. 5) Максимовичъ, Собрание сочиненій, т. III, Кієвъ, 1880. Тут багато про історію українського языка. 6) П. Житецкій, По поводу вопроса о томъ, какъ говорили въ Кієвѣ въ XIV—XV вѣкахъ, Чтенія въ Истор. Общ. Нестора Л., 1880, 218—221. 7) Мочульскій, Къ ист. малорусскаго нарѣчія: житіє св. Саввы Освященнаго, по пергаментной рукописи XIII в., Одесса, 1894. Про неї Ол. Колесса, Причинок до історії малоруської мови, Записки Наук. Тов. ім. Шевч., т. VII; єсть і відбитка, Львів, 1895, ст. 1—11. 8) Огоновскій Погляд на історію языків славянських, особливо ж на історію языка руського, „Правда“ за 1872 р., N. 5. 9) И. Ширскій, Очеркъ древнихъ славянорусскихъ словарей, Филологич. Зап. 1869, N. 1—3. 10) Востоковъ, Разсужденіе о славянскомъ языкѣ, Труды Общ. Любителей Россійск. Словесн., ч. 17, 1820 р. Тут знаходимо дещо про граматику М. Смотрицького. 11) Про „Лексиконъ“ П. Беринди крім вище зазначеного див. ще статью Буслаєва в „Архивѣ историко-юридическихъ свѣдѣній“, Калачова, 1850 р., отд. 5, ст. 28, а також С. Булича „Церковнославянскіє элементы въ современномъ литературномъ и народномъ русскомъ языкѣ“, ч. I, Спб., 1893, ст. 58—59. 12) На працю П. Житецького „Очеркъ лит. ист.“ (див. Бібліографію N. IX), див. рецензії: Oblak, Archiv f. slav. Philologie, XII, ст. 575—580; Пыпинъ, Вѣстникъ Европы, 1889, III, 415—418; Кочубинскій, Журн. Мин. Н. Пр., 1890, XI, ст. 18—22; Русск. Филолог. Вѣстн., XXI, 1889, ст. 135—6.

Першою такою перешкодою було татарське лихоліття, котре на двох розкрало поступ у Київським і иньших південних князівствах часів до і після сього лихоліття, і на довго затримало розвій їх культури. До сього часу було дуже багато спільного між князівствами південними і північними. Після татарщини, від XV в., оборонцям культури прийшло ся знову творити літературу¹⁾. Від тоді Україна особливо одрізняєть ся од Москви; вона еднаєть ся з Польщею та Литвою і се єднання помітно одбиваєть ся і на її мові.

Як ми бачили, фільольогічна наука вперше в Росії розвилась і розквітчалась на Україні в кінці XVI і з початку XVII віків. Але ті часи не були особливо щасливими для розвою наук. То була бурхлива доба боротьби, коли навіть самі оборонці культури боялись, щоб не стати їжою дніпровських осетрів. І часто й густо їм приходилось працювати поспішно, поспішно складати підручники і між ними — й граматики.

А з півночи насовувалась чорна хмара, котра скоро вкрила собою всю Україну. І вже з початку XVIII ст. Україна і Москва міняють ся своїми ролями: Українці ходять на північ не навчати, а щоб поширити свою освіту. Зникли і літературні одміни української мови — славяноросійська та книжна, і замість їх появилась офіціальна мова — великоросійська. А українська мова стала тільки „нарѣчієм“, навіть „языкомъ иностраннымъ“²⁾, на котрий тепер сливе ніхто не звертав уваги. Але що до фільольогічної науки на Москві, то вплив українських граматик помічав ся тут, як ми бачили, навіть з початку XIX ст.

З другої половини XVIII ст., з початком діалектології, починаєть ся і цікавість до української мови. Але в ті часи ще не було справжніх фільольогів, учені здебільшого були енциклопедистами і над фільольогією працювали і мало і випадково. Через се зрозуміло, що їх фільольогічні праці були здебільшого поверхові і погляд на українську мову не будував ся на наукових підвалинах. Знання про українську мову, з легкої руки Ломопосова, не йшло далі звичайного тоді погляду, що се російська мова, тільки покалічена польською. Російська Академія, котра з початку жваво

¹⁾ Проф. Перетц, Лекції по іст. укр. літератури XV—XVIII.

²⁾ В перекладі книжки І. Галятовського „Мессія Правдивый“ на руську мову Космодемьянським (1803 р.) написано: „Переводъ съ иностраннаго“.

взялась за розроблювання і вивчення російського язика і його говірок, мало звертала уваги на українську мову. Академіки-Українці, як от митрополит Самуїл Миславський, архієпископи Аполос Байбаков та Романенко-Братановський, протоєрей Алексєєв і інші нічого не зробили на користь рідній мові, а Самуїл Миславський, бувши ректором київської академії, навіть завзято нищив українську мову.

Звичайно, ті обставини, що панували при кінці XVIII ст., не могли швидко перемінитись і в початку XIX ст. Але тут, як ми бачили, вперше були науково зазначені питання що до українського язика. Сі питання неодмінно мусіли зазначити ся, бо з одного боку й самі вчені частенько наторкувались на їх у своїх працях, а з другого — на українській мові появили ся твори, котрі звернули на себе увагу, бо виходили понад звичайні шаблони. А року 1818 вже появилась і перша граматика української народньої мови.

Звертаючись до праці проф. Буліча мусимо ще раз зазначити, що він уже занадто мало місця одвів українському язикознавству. Більш-менш повної картини він навіть і не силкуєть ся дати, хоча міг би се легко зробити по тим працям, що були у його під рукою. Будемо сподіватись, що в другому томі своєї праці, котрий мабуть обхопить часи від 1825 року до наших днів, автор уділить більше місця українському язикознавству, бо в ті часи українська література вже зовсім розвинулась і стала на рівні з західніми літературами, що вже само собою змушує більше зупинятись на її мові тих, що пишуть загальну історію язикознавства.

1948 76 коп 1986
Д
Л
4275

БІБЛІОТЕКА
ОВОГО ТОВ. ІМ. ШЕВЧЕНКА.

~~24369~~

~~11903~~

І.Огієнко, Огляд укр. лірикознавства